

OSMANLI-TÜRK ANAYASACILIĞININ İLK ANAYASASI: 1876 TARİHLİ KANUN-İ ESASİ

*The First Constitution of Ottoman-Turkish Constitutionalism:
Kanun-i Esasi (1876)*

Eren CENAN*

Öz: Anayasal gelişmeyi, kısaca devlet iktidarının temel hak ve özgürlükler lehine sınırlandırılması olarak tanımladığımızda, bu yöndeki gelişmelerin Batı Avrupa'da 18. yüzyılda yoğunlaştığını görürüz. Batı Avrupa'daki anayasal gelişmelere paralel olarak hemen aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda da bir takım anayasal hareketlenmelerin olduğu görülecektir. Bu hareketlenmelerin Osmanlı devlet ve toplum hayatında yoğunlaştığı dönem, meşrutiyet dönemi olarak adlandırılan dönemdir. Zira imparatorluk, parlamentolu/anayasalı monarşi denemesini tam da bu dönemde tecrübe etmiştir. Bu dönemde tecrübe edilen bu yeni yönetim sisteminin iskeletini ise Osmanlı-Türk anayasacılığının ilk anayasası olma şerefine sahip olan Kanun-ı Esasi oluşturmaktadır. Bu çalışmamızda Kanun-ı Esasi; doğumunu besleyen süreçte etkili olan iç ve dış etkenler, ortaya çıkış süreci, kurmaya çalıştığı anayasal sistem, bu sistem mühendisliğinin yapı taşları olan hükümleri ve ikinci kez ilanını izleyen süreçte yaşadığı temel değişiklikler noktasından ele alınmıştır. Tüm bu özellikleriyle değerlendirildiğinde, günümüz anayasal düşüncesinin ulaştığı seviyeye ya da yüzyıllara dayanan anayasal tartışma geçmişine sahip çağdaş Batı Avrupa'daki örneklerinin seviyelerine göre Kanun-ı Esasi'nin çok başarılı olduğu söylenemez. Bununla birlikte, yaklaşık yetmiş yıllık anayasal tartışma geçmişi olmasına rağmen Kanun-ı Esasi'nin ve buna dayalı parlamento tecrübesinin, hiç de fena olmayan, yabana atılmayacak bir anayasacılık deneyimini ülkemize yaşattığı gerçeği, çalışmanın çıktılarındandır.

Anahtar Kelimeler: Anayasal Gelişme, Kanun-ı Esasi, Osmanlı-Türk Anayasacılığı

Abstract: When we briefly define constitutional development as the limitation of state power in favor of fundamental rights and freedoms, we see that developments in this direction intensified in Western Europe in the 18th century. In parallel with the constitutional developments in Western Europe, it will be seen that there were some constitutional movements in the Ottoman Empire in the same period. The period in which these movements intensified in the Ottoman state and its social life was the period called the constitutional period. Because the empire experienced the trial of parliamentary/constitutional monarchy in this period. The framework of this new constitutional system experienced in this period is the Kanun-ı Esasi, which has the honor of being the first constitution of Ottoman-Turkish constitutionalism. In this study, Kanun-ı Esasi is going to be examined in terms of the internal and external factors that were effective in its birth process, the process of its emergence, the constitutional system it tried to establish, the provisions that are the building blocks of this system engineering, and the fundamental changes it experienced in the period following its second proclamation. When evaluated with all these features, it cannot be said that Kanun-ı Esasi was very successful compared to the level reached by today's constitutional thought or the levels of its contemporary examples in Western Europe, which have a history of constitutional debate going back centuries. However, despite the nearly seventy-year history of constitutional debate, one of the outcomes of the study is the fact that the Constitution and the parliamentary experience based on it have provided our country with a constitutionalism experience that is not bad at all and cannot be ignored.

Key Words: Constitutional development, Kanun-ı Esasi, Ottoman-Turkish constitutionalism

* Hâkim, Sakarya 2'nci İdare Mahkemesi Başkanı, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, erencenan06@gmail.com ORCID: 0000 0002 9167 4144

Makale Geliş Tarihi: 19.08.2023, Makale Kabul Tarihi: 14.10.2023

DOI : 10.57083/adaletdergisi.1391712

GİRİŞ

Anayasacılık düşüncesinde, devlet/hükümdar iktidarının birey hak ve özgürlükleri lehine sınırlandırılması gerektiği savunulur. Ortaya çıktığı yer ve gelişim safahatı bakımından incelendiğinde bu anlayışın, Batı Avrupa’da mutlak monark olan kralların başta mali konulara ilişkin olmak üzere temel hak ve özgürlükleri keyfi olarak ihlâl eden uygulamaları sonrasında, kralların bu yetkilerinin sınırlandırılması düşüncesinden yeşerdiği görülecektir. Bununla birlikte hangi kültüre ait olurlarsa olsunlar toplumlar kendilerini idare eden yöneticilerden adaletli bir yönetim talebi içinde olmuşlardır. Güçlü ve uzun ömürlü devletler “adalet” değeri üzerinde yükselip serpilmişlerdir. Ancak devleti yöneten hükümdarın, kendisine verilen mutlak yetkileri “adalet” değerini gözetmeden kullanması, hatta bunu ihlâl eden pratiklerle devleti idare etmesi durumunda, hükümdarı adaleti gözetmeye zorlayacak bir mekanizmanın kurulması ihtiyacı, toplumları mutlak monarşi yönetimlerinin yerine yeni bir düzen arayışına itmiştir¹. İşte bu düzen arayışı çabaları farklı coğrafyalarda ve toplumlarda anayasacılık düşüncesinin filizlenmesini netice vermiştir.

Anayasal gelişmeyi, kısaca devlet iktidarının temel hak ve özgürlükler lehine sınırlandırılması olarak tanımladığımızda, bu yöndeki gelişmelerin Batı Avrupa’da 18. yüzyılda yoğunlaştığını görürüz. Batı Avrupa’daki anayasal gelişmelere paralel olarak hemen aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğunda da bir takım anayasal hareketlenmeler olduğu görülecektir. Bu hareketlenmelerin Osmanlı devlet ve toplum hayatında zirveye çıktığı ve meyve vermeye başladığı dönem ise meşrutiyet dönemi olarak adlandırılan dönemdir. Zira imparatorluk, parlamentolu/anayasalı monarşi denemesini tam da bu dönemde tecrübe etmiştir. Bununla birlikte bu dönemde ortaya çıkan gelişmelerin ve parlamentolu yönetim deneyiminin, izleyen tarihsel süreci ciddi şekilde etkilediği gerçeği, bu dönem anayasal gelişmelerinin ve bu gelişmelerin ete kemiğe büründüğü ilk Osmanlı-Türk anayasası olan 1876 tarihli Kanun-ı Esasi’nin önemini ortaya çıkarmaktadır.

Osmanlı Devletinin kuruluş yıllarından itibaren geçerli olmak üzere uygulanan İslam Hukuku kuralları ve bunun uygulanmasını gösteren ulemanın varlığı, keza yönetimde var olan ve gözetilen *meşveret/danışma usulü*, mutlak yönetim sahibi olan hükümdarı frenleyecek bir mekanizma olarak hep var olagelmıştır. Bu olguları anayasacılığın temel prensipleri olan devlet iktidarının temel hak ve özgürlükler lehine sınırlandırılmasının umdeleri olarak görmek mümkün ise de modern anayasacılık hareketlerinin kapsamında değerlendirmek abartılı olacaktır. Osmanlıda modern anayasacılık hareketlerinin ilk izlerini 1808 tarihli Sened-i İttifak’ta bulmak olanaklıdır. Gerçekten de ilk

---

¹ Zeki Tekin, Gülnaz Okumuş, “Osmanlı Devleti’nin Düzen Arayışı: Anayasal Düşünce Gelişiminin Dinamikleri”, C.7, S.5, 2018, Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, s.804

kez Sened-i İttifak ile yani anlaşma niteliğinde² olan bir metin ile Osmanlı padişahının mutlak iktidarına Osmanlı tebaası ve Osmanlı aristokrasisi denebilecek ayanlar lehine olmak üzere bazı kısıtlamalar getirilmiştir.

Bunu izleyen süreçte ise temel hak ve özgürlükler lehine olmak üzere yine Osmanlı sultanının hükümdarlık yetkilerinin kısmi bir biçimde sınırlandırılmasını öngören Tanzimat Fermanı (Gülhane Hatt-ı Hümayunu, 1839) ve Islahat Fermanı (1856) hukuk ve siyaset sahasına çıkmıştır. Bu fermanların ilki ile Müslüman olan ve olmayan tüm Osmanlı tebaasına bazı haklar ve güvenceler verilmiştir. Sonraki fermanla ise özellikle Tanzimat Fermanının teyit ve tekit edildiği vurgulandıktan sonra tüm Osmanlı tebaasının kanun önünde eşitliği prensibi kabul edilmiş, yine tüm tebaaya hak ve güvenceler verilmiştir. Her iki ferman da Sultan Abdülmecit döneminde ısdar edilmekle birlikte bağlayıcılıklarının sağlanması için hukuki bir mekanizma kurulmamış, fermanlar, padişahın tebaasına ve ilan edildikleri sırada orada bulunan yabancı ülke büyükelçilerine sözü mesabesinde kalmıştır³. Vurgulamakta fayda vardır ki, Osmanlı'da 19. yüzyıldaki her bir anayasal hareketle varılan somut düzey, bir sonraki hareket üzerinde belirleyici olmuştur.

Osmanlıda anayasacılık hareketlerinin zirveye çıktığı ve anayasacılık faaliyetlerinin gerçek bağlamında uygulanmaya çalışıldığı dönem Meşrutiyet dönemidir (1876-1918). Tanzimat döneminde mayalanan anayasacılık tartışmaları 1876 yılında meyvesini vermiş ve Osmanlı-Türk anayasacılık tarihinin ilk anayasası olan Kanun-ı Esasi bu yılda ilan edilerek yürürlüğe konmuştur. Bu anlamda Meşrutiyet dönemi, belli bir anayasa çatısı altında meşruti/anayasalı/parlamentolu monarşinin uygulanmaya çalışıldığı bir dönem olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğunda anayasalı/parlamentolu monarşi dönemi iki evreden oluşmaktadır. Söz konusu dönemin ilk evresi, 1876-1878 yılları arasında yaşanarak çok kısa ömürlü olmuştur. Daha sonra 1908 yılında bazı Balkan yörelerinde başlayan hürriyet ayaklanmaları üzerine Sultan II. Abdülhamit tarafından meşrutiyetin yeniden yürürlüğe

---

² Sultan II. Mahmut bu metni imzalamamış ancak padişahlık mührünün vurulmasını kabul etmiştir. Keza bu metnin onaylandığına dair bir hatt-ı hümayun çıkarmıştır. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Sened-i İttifak Maddesi,

<https://islamansiklopedisi.org.tr/sened-i-ittifak> (Son erişim tarihi: 08.09.2023)

³ Sultan Abdülmecit, Tanzimat Fermanı'na uyacağına dair aynı ferman içerisinde söz vermiş ve ulema huzurunda yemin ettiğini belirtmiştir. Yine bu fermanın esaslarına uymayanların Allah'ın lanetine uğraması ve ebediyen rahat bulmaması hatt-ı hümayunun sonunda temenni edilmiş, bu yönüyle padişah bir kez daha kendisini manevi olarak bağlamıştır. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun (Tanzimat Fermanı) latin harfleriyle yazılmış bir örneğine James L. Gelvin'in "Modern Ortadoğu Tarihi" isimli eserinden ulaşılmıştır. James L. Gelvin, Modern Ortadoğu Tarihi, Çev. Güneş Ayas, I. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, Şubat 2016, s. 188-189. Diğer yandan Islahat Fermanı'nda bu yönde Padişahın kendisini yemin etmek veya sair surette manevi olarak bağladığına rastlanmaz.

konulduğu ilan edilerek Meclis-i Umumi toplantıya çağrılınca, Osmanlı meşrutî monarşisinin ikinci evresi başlamıştır. Meşrutî monarşinin ikinci evresinde 1909 yılında Kanun-ı Esasî’de yapılan köklü değişikliklerle sistem gerçek anlamda anayasalı/parlamentolu monarşiye evrilmiş ve bir süre bu şekilde işlemiştir.

İzleyen yıllarda ülkemizde Cumhuriyet Devrimi ile devlet tipi olarak monarşiden cumhuriyete kesin geçiş ve anayasal sistem olarak “Meclis Hükümeti Sistemi” gerçekleştirilmekle birlikte anayasal sistem tartışmaları izleyen yıllarda da devam edegelmiştir. Hatta bu tartışmalar, kurucu iktidarların ihtilâl anayasaları ile getirdiği parlamenter sistemden kopuşu beraberinde getirmiştir. Nitekim 16 Nisan 2017 günü ülkemizde yapılan referandumla, klasik başkanlık sisteminin bir versiyonu olan ve kendisine özgü bazı özellikler taşıyan “Cumhurbaşkanlığı Yönetim Sistemi” kabul edilmiştir. Ancak bu değişiklik söz konusu tartışmaları sona erdirmemiştir. Hatta yakın zamanda yapılan genel seçimler ve cumhurbaşkanlığı seçimlerinin kampanya dönemine yine anayasal sistem tartışmaları damgasını vurmuştur. Bu tartışmaların süregideceğini de öngörmek, büyük bir kehanette bulunmak olmasa gerek.

Bu çerçevede, Osmanlı-Türk anayasacılık gelişmelerinin tarihsel süreçte ilk meyvesi olan Kanun-ı Esasî’nin, hukuk biliminin perspektifinden ele alınarak ve kendisini olgunlaştıran iklimin; siyasal, sosyal ve ekonomik boyutlarıyla incelenmesi, tüm bu tartışmalara tarihsel ve tahlilci bir arka plan verilmesini sağlayacaktır. Ancak belirtmek gerekir ki çalışmada Kanun-ı Esasî’nin tüm hükümleri ayrıntılarıyla ele alınmayacak olup yalnızca anayasal monarşinin çatısını kuran hükümleri ile temel hak ve özgürlüklere ilişkin düzenlemeleri incelemeye dâhil edilecektir.

I. KANUN-I ESASİ’YE GİDEN SÜREÇTEKİ TARİHSEL ARKA PLAN VE ETKENLER

Osmanoğlu Beyliği Bizans’ın Batı Anadolu sınırlarında bir uç beyliği iken verilen siyasi mücadeleler sonucunda Osmanlı Devleti’ne dönüştüğünde, Türk-İslam devletlerinin mevcut sosyal, siyasal, hukuki ve mali alanlardaki kurumlarını ve pratiklerini kendisine örnek almıştır. Devlet ve kamu düzeninin sağlanabilmesini teminen İslam Hukuku hükümlerini uygulamıştır⁴. Bu yönüyle klasik döneminde Osmanlı Devleti, İslam Hukuku’nun devlet ve toplum yönetiminde temel ilkeleri olan meşveret (danışma), ehliyet/liyakat, adalet ilkelerini benimseme ve hayata geçirme konusunda hassas davranmıştır. Padişahlar devleti yönetirken alacağı kararları Divan-ı Hümayun’da (sultan divanı) tecrübeli ve ehliyet sahibi devlet adamlarına danışmış⁵, padişahın kararlarının ve uygulamalarının İslam Hukuku’na uygunluğunun sağlanabilmesi için en büyük İslam hukukçusu sayılan ve ilmiye sınıfının başı olan

---

⁴ Tekin/Okumuş, 2018, s.804

⁵ Tekin/Okumuş, 2018, s.808

şeyhülislamın fetvaları gözetilmiştir⁶. Padişahlar tarafından, kamu düzeni ve devlet teşkilatlanmasını sağlamak adına İslam Hukuku'na aykırı olmamasına özen gösterilen, örfi hukukun mevzuatını oluşturan “kanunnameler” çıkarılmış ve bunların uygulanması takip edilmiştir.

İslam Hukuku ve örfi hukukun ihlâl edilerek reayaya (yönetilenlere) hukuksuz muamelelerde bulunmak zulüm (adaletsizlik/haksızlık) olarak kabul edilmiştir. Yerel yöneticilerin ilgili mahalde denetlenebilmesi için doğrudan merkezi idareye bağlı ve merkezden atanan kadılar⁷, yerel yöneticilerin yanında görevlendirilmiştir⁸. Kadıların adli görevlerinin yanı sıra orduya yönelik askerî, idareye yönelik mülkî, mahalli ve müşterek ihtiyaçların giderimine yönelik beledî görevleri de bulunmaktaydı⁹. Bu yönleriyle kadı Osmanlı taşra idaresinin rüknüdür. Hukukun temsilcisi olan kadının devlet idaresindeki söz konusu rolü, klasik dönemde Osmanlı devlet idaresinde hukukun üstün tutulmaya çalışıldığını göstermektedir. Haksızlığa uğrayan kişiler kadiya şikâyetle bulunabilmiş, hatta yerelde uyuşmazlıklarının çözümü noktasında getirilen uygulamayı yeterli bulmayan kimseler, adli teşkilatta en üst yargısal mercii olan Divan-ı Hümayun'a yazılı veya sözlü bir şekilde başvurabilmişlerdir¹⁰. Bu bakımlardan Osmanlı reayası hak arama özgürlüğüne sahip olmuştur.

Osmanlı'da klasik dönemde şer'i ve örfi hukuka uygun davranılarak yönetilenlere adaletle muamele edildiği, yönetim işlerinde ehliyet ve liyakat sahibi kimselere yer verilip siyasi ve malî konularda başarılı bir yönetim sergilendiği sürece, toplumda, yönetimde keyfiliğin olduğu şeklinde şikâyetler ve bu duruma bağlı yeni düzen arayışları olmamıştır. Ancak klasik dönemdeki sözü edilen düzende bozulmalar baş gösterince zamanla Osmanlı'da yeni düzen arayışları başlamış, bu arayış Osmanlı elitini anayasacılık hareketlerine ulaştırmıştır.

Anayasacılık hareketleri ve devlet iktidarını sınırlandırmak fikri, esas olarak insan haklarının iktidar karşısında korunabilmesi için ileri sürülmektedir¹¹. Kronolojik olarak Avrupa'nın batısında İngiltere'de önce yeşeren anayasacılık düşünceleri daha sonradan Kuzey Amerika'daki kolonileri ve Batı Avrupa'daki diğer devletleri etkilemiştir. Batı Avrupa'da anayasacılık hareketleri toplumdaki bir takım ekonomik ve sosyal gelişmelerin sonucu olarak, burjuvazinin siyasi alanda ve devlet

---

⁶ Tekin/Okumuş, 2018, s.806

⁷ İlber Ortaylı, Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, 4. Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara, Nisan 2012, s.264;

⁸ Tekin/Okumuş, 2018, s.806

⁹ Ortaylı, 2012, s.269

¹⁰ Abdullah Vefa Karataş, “Divan-ı Hümayun ile Paşa Divanının Karşılaştırılması –Manisa Şehzade Sarayı Divanı Örneği-”, S.62-63, 2019, Adalet Dergisi, s.249-250

¹¹ Mustafa Çattık, “Anayasacılık ve Kutuplaşmış Toplumlarda Anayasa Yapımı”, C.5 S.1. Bahar 2018, İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, s. 53

yönetiminde hak elde etme çabasının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır¹². Söz konusu anayasacılık hareketleri, Avrupa topraklarında yer alan monarşilerde kralların iktidarlarının sınırlandırılmasıyla sonuçlanmış, bu durumun bir sonucu olarak da anayasal monarşiler ortaya çıkmıştır.

Anayasacılık hareketlerinin yaygınlaşmasıyla parlamenter monarşi düşüncesi farklı kıtalardaki ülkeleri etkilemiştir¹³. Söz gelimi, Japonya (1874), Rusya (1905), Meksika (1910), Çin (1911), Tunus (1861), İran (1905) meşrutî monarşi deneyimini, 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın ilk yıllarında yaşamıştır. Bu ülkelerin her birinde; meşrutiyet yanlıları, ülkelerinin karşı karşıya kaldıkları sorunları çözmenin tek yolunun siyasal reform olduğunu, siyasal reformun ise anayasal ve parlamenter bir idare anlamına geldiğini düşünmekteydiler¹⁴.

Osmanlı Devleti'ndeki anayasacılık hareketleri ise yukarıda yer verildiği üzere yeni düzen arayışlarına girilmesi sonucunda 19. yüzyılın başları itibarıyla ilk kıvılcımlarını vermeye başlamış, aynı yüzyılın ortalarından sonra ise sivil bürokrasinin siyasal alana nüfuz etmesiyle gerçek anlamda olgunlaşarak meyve vermiştir¹⁵. Burjuvazinin, Batı Avrupa'da yönetime ortak olma ve kazanımlarını hukuksal metinler ile koruma altına alma çabaları anayasacılık hareketlerinin muharriki olmuşken, Osmanlı toplumunda böyle bir orta sınıfın gelişmeyişi anayasacılık hareketlerinin görece daha geç tarihlerde deneyimlenmesine neden olmuştur¹⁶. Bu süreçte Osmanlı'nın iç bünyesinden kaynaklı faktörler etkili olurken dışarıdan gelen itkiler de sürece ivme kazandırmıştır.

A. Kanun-ı Esasî'ye Giden Süreçteki Dâhili Faktörler

Osmanlı'da anayasacılık hareketlerinin ete kemiğe bürünüp bir anayasa olarak belirmesine giden süreci besleyen bünyesel bazı dinamikler bulunmaktadır. Yukarıda kısmen değinildiği gibi Osmanlı'nın klasik döneminde var olan devlet ve toplum yapısında zamanla meydana gelen bozulmalar gün yüzüne çıkmaya başlayınca, bozulan düzen yerine yeni düzen arayışları ortaya çıkmıştır. Düzen arayışları beraberinde kamusal ve toplumsal sancıları getirmiştir ki bunlar anayasacılık hareketlerinin fitilini ateşlemiştir.

18. yüzyılın sonları itibarıyla Osmanlı'da yönetici seçkinler, içine düştüğü zafiyetin çaresi olarak devletin reforma tabi tutularak modernleştirilmesi gerektiği düşüncesine sarılmıştır. Bozulan devlet

¹² Hakan Uzun, "Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet Dönemi", C.6, S.2, 2005, Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, s. 148

¹³ James L. Gelvin, 2016, s. 179

¹⁴ L. Gelvin, 2016, s.179

¹⁵ Niran Cansever, Hakan Kiriş, "Osmanlı Devleti'nde Son Dönem Siyasal Hareketler, Partileşme ve İdeolojik Arka Plan", 2019, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s. 33

¹⁶ Adil Bucaktepe, "Birinci ve İkinci Meşrutiyet Anayasalarında Öngörülen Devlet Modelleri Hakkında Bir Değerlendirme", S.42, Ekim 2014, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, s.46

yönetimi ve teşkilatlanması, Osmanlı ölçeğinde bir imparatorluğun yönetimi anlamında yetersiz kalmakla birlikte devlette suistimaller ve israflara neden olmaktadır. Bu durumu gören ve çözüm arayışına giren ilk hükümdar III. Selim olmuştur. III. Selim devletin modernleştirilmesi anlamında reformcu girişimlerde bulunmuş, ancak bu girişimler yerleşik düzenin aktörleri tarafından engellenmeye çalışılmıştır¹⁷. III. Selim'in hal edilmesinden sonra tahta geçen II. Mahmut da III. Selim'in modernleşme çitasını daha yükseklerle çakmıştır.

Tahta geçişinin hemen akabinde 1808 yılında ayanlarla Sultan II. Mahmut arasında Sened-i İttifak akdedilmiştir. Bu ittifak senedine göre halkın can ve mal güvenliği sağlanacak, vergilerin adaletli alınması ve devlette zaman zaman vuku bulan suistimallerin önlenmesi sağlanacak, bunların denetimini de ayanlar yapacaktır. Bu taahhütlerin ayanların denetimine tabi kılınması, Osmanlı'da iktidarın bu yolla denetlenebileceği düşüncesinin ilk filizleridir¹⁸. Feodal bir reaksiyonla olsa da ayanlar ve beylerin bazı kayıt ve şartlara uyacağına dair taahhütte bulunması yoluyla padişah ile ittifak senedi imzalamaları, devlet otoritesinin sınırlandırılması anlamında kayda değer bir gelişmedir.

Sultan II. Mahmut döneminde devlet yönetimi ve teşkilatlanmasında ciddi yapılandırmalara girişilmiş, devletteki reformların önündeki en büyük engel olan Yeniçeri Ocağı kaldırılmıştır. Bu dönemde yapılan düzenlemeler, ihdas edilen kurumlar ve pratikler ile anayasal düşüncenin Osmanlı'da asıl olarak mayalandığı Tanzimat Dönemi'nin düşünsel ve kurumsal zemini oluşturulmuştur¹⁹. Ülkemizdeki modern bürokrasinin temelleri bu dönemde atılmış, yenilenen anlayışıyla ortaya çıkan modern bürokrasi, karar alma süreçlerinde etkin olmaya başlamış, bu durum sarayın ve padişahın iktidar tekelinin kırılmasını sonuç vermiştir. Özellikle Tanzimat Dönemi'nde Heyet-i Vükela'ya dönüşecek olan Meclis-i Vükela'da kudretli ve nüfuzlu nazırların görev yaptığı dönemlerde bu kurul, disiplinli, verimli ve oldukça bağımsız bir bütün oluşturup sarayın karşısında denge ve fren rolü oynayabilmiştir²⁰.

Yine 1838 yılında, padişahın yürütme yetkilerinin kullanımına sınırlı şekilde de olsa katılımı sağlayan Meclis-i Vala-yı Ahkâmı Adliye ve Dâr-ı Şura-yı Babîli gibi kurulların kurulması ve keza devleti ve milleti ilgilendiren konuların bu meclislerde müzakere edilip karara bağlandıktan sonra icra edilebileceğinin düzenlenmesi, padişahın yetkilerinin belli ölçüde sınırlandırıldığını göstermektedir²¹. Özellikle

¹⁷ Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 4. Basım, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019 s.37-38

¹⁸ Tekin/Okumuş, 2018, s.813

¹⁹ Tekin/Okumuş, 2018, s.813

²⁰ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Mart 2019, s.106-107

²¹ Recai Galip Okandan, "Amme Hukukumuzda Osmanlı Devletinin İnkırazın Kadar Parlamentarizm ve Hususiyetleri", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C.13, S.2, 1947, s.457

girişilen köklü reformlar nedeniyle ortaya çıkan yasama yükünü, bünyesinde barındırdığı uzmanlaşmış kurullarıyla Meclis-i Vala-yı Ahkâmı Adliye kurumu taşımaktaydı²². Bu yönüyle uzmanlaşmış bürokratik kurumların yasama faaliyetine katılması olgusu da Osmanlı yönetim anlayışına girmeye başlamıştır.

1839 yılında Sultan II. Abdülmecid döneminde ısdar edilen Gülhane Hatt-ı Hümayûnu (Tanzimat Fermanı) ile konacak vergilerle ilgili yasaların hazırlanmasında ve padişaha arz edilmesinde Meclis-i Ahkâm-ı Adliye isimli kurulun görevli olacağı açıklanmıştır. Böylelikle bu kurul ve bunun devamı niteliğinde olacak kurullar yasama faaliyetine sınırlı yetkiyle de olsa katılmıştır. Her ne kadar temsili bir meclisten ziyade teknokratlardan oluşan teknik bir yasama komisyonu görüntüsü verse de, bu kurumlardaki müzakerelerin yürütümü ve oyların verilmiş usulü parlamentolu rejime giden yolda önemli köşe taşlarıdır²³.

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile öncelikle Tanzimat Fermanının teyit ve tekit edildiği vurgulandıktan sonra tüm Osmanlı tebaasının kanun önünde eşitliği prensibi kabul edilmiş, yine tüm tebaaya hak ve güvenceler verilmiştir. Bu fermanlarla Osmanlı padişahı, tebaası olan kimselerin temel hak ve özgürlükleri lehine olacak şekilde kendisini sınırlandırmayı kabul etmekteydi. Her ne kadar bu fermanlarda, bunların bağlayıcılığının sağlanması bakımından hukuksal mekanizmalar kurulmamışsa da anayasal düşüncenin Osmanlı'da hukuksal metinlere daha fazla girdiğinin göstergesi olması bakımından bu fermanlar önem arz etmektedir.

II. Mahmut'un vefatından sonra Sultan Abdülmecid'in tahta geçmesiyle birlikte bir önceki sultan döneminde kurulan tercüme odalarında yetişen ve yabancı dil bilmeleri ve belli dönemlerde Avrupa devletlerinde görevlendirilmeleri nedeniyle Avrupa kültür ve düşüncesine aşina olan Mustafa Reşit Paşa gibi nazırların Bab-ı Âli'de sadrazamlık gibi daha etkili görevlere getirilmesiyle, Osmanlı'da modernleşme ve reform hareketleri yepyeni bir ivme yakalamıştır. Osmanlı devlet yönetimi ve teşkilatlanmasında, II. Mahmut dönemiyle kıyaslandığında dahi, baş döndürücü denebilecek nitelikte yeniden yapılandırma faaliyetlerine girişilmiştir. Bu dönemde özellikle Tanzimat reformlarının yasama yükünü taşıması amacıyla teknokratlardan oluşan meclisler/kurullar kurulmuştur. Yukarıda da zaman zaman bahsi geçen Tanzimat meclisleri (önceleri Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye, sonraları ise Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, Meclis-i Âli-i Tanzimat ve Şura-yı Devlet) gerek vilayetlerden gelen temsilcilerin katılımıyla gerekse de yasaların hazırlanmasında oynadıkları rollerle parlamentolu rejim arayışının ilk deneyleri niteliğindedir. Buralardaki çalışma, müzakere ve karar alma usulleri sonradan kurulacak Osmanlı parlamentosunun çalışma ve müzakere geleneğine bir hazırlık olmuştur²⁴.

²² Zürcher, 2019 s.59, Tanör s.103

²³ Okandan, 1947, s.457-458

²⁴ Ortaylı, 2012, s.420

Tüm bu kurumların ihdas edilmesi bu dönemde, devlet işlerinin görülmesinde tek bir ferdin iradesinden, meclis ve heyetlerin kararlarına doğru gidildiğini gösteren bir anlayışın yerleşmeye başladığını göstermektedir. Okandan'ın ifadesi ile “...Tanzimat Devrinde, devletin icraî (yürütme) ve teşri (yasama) fonksiyonlarının icrası hususunda keyfiyetin kolektif müessese ve teşekküllere bırakılması lehinde bir temayül veyahut da, daha doğrusu Tanzimat'tan evvel kendisini gösteren bu tarzda bir temayülün inkişafı mevzubahis olmaktadır”²⁵.

Tanzimat döneminin yeniliklerinden bir diğeri de, vilayet, kaza ve livalarda seçimle oluşturulan taşra idare meclisleridir. Üyeleri din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin, seçimle oluşturulan ve taşra yönetiminde etkin bir rolü olan bu yerel meclisler, meşrutiyet parlamentoculuğuna giden yolda gerekli deneysel birikimi sağlamıştır²⁶. Hatta aşağıda görüleceği üzere, Osmanlı Meclis-i Umumi'sinin temsilcilerden oluşan kanadı olan Meclis-i Mebusan'ın taşradan gelen üyeleri, iki dereceli seçimlerde, bu yerel meclislerin üyeleri arasından yine bu üyeler tarafından seçilmişlerdir. Öte taraftan bu meclislerin üyelerinin ticaret mahkemelerine ve temyiz divanına üye olarak da seçilmeleri yine Osmanlı parlamentosunun çalışma ve müzakere geleneğine bir hazırlık²⁷ ve temsil fikrinin Osmanlı siyasal düşüncesinde yerleşmesinin köşe taşları olmuştur.

Tanzimat döneminde girilen hatırı sayılır kanunlaştırma faaliyetleri ve özellikle Hanefi fikhının hukuki meselelere ilişkin görüşlerinden en kuvvetli olanlarının kodifiye edilmesiyle, başka bir söyleyişle Avrupa kanunlarının “codex” formunun kullanılmasıyla oluşturulan²⁸ Osmanlı medeni kanunu olan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin hukuk sahasına çıkması, modern bir anayasanın prototipini oluşturmuştur²⁹.

19. yüzyılda Osmanlı'da Bulgaristan Prensiği, Doğu Rumeli Vilayeti, Cebeli Lübnan Mutasarrıflığı, Sisam Emareti, Girit Vilayeti gibi bazı vilayetlere özerk statüler tanınmıştır. Buraların yönetimi içişlerinde tam bağımsız, dış işlerinde ise Osmanlı Devleti ile organik bağ içerisindeydi. Bu özerk bölgelerin bazılarında bu bölgelerdeki yönetimlerin anayasa dediği nizamnamelerle parlamenter rejime benzer uygulamalar kabul edilmiştir. Bu nizamnamelere göre yönetim valiler/prensler ile yerel halkın temsilcilerinden oluşan idare meclisleri arasında bölüştürülmüştü³⁰. Bu nizamnameler, ilgili vilayette kabul edildikten sonra onaylanması için Osmanlı merkezi idaresine

²⁵ Recai Galip Okandan, “Amme Hukukumuz Bakımından Tanzimat, Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinin Önemi”, İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası, C.15, S.1, 1949, s.16

²⁶ Tanör, 2019, s.109

²⁷ Ortaylı, 2012, s.420

²⁸ Seda Örsten Esirgen, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Hukukunda Kanunlaştırma Hareketleri”, S.62-63, 2019,s.458-459

²⁹ Tekin/Okumuş, 2018, s.813

³⁰ Ortaylı, 2012, s.536-540

gönderilmektedir. Dolayısıyla bu hukuki belgeleri onaylayarak bu sürecin bir tarafı olan Osmanlı yönetiminin ve yine Osmanlı aydınlarının bundan etkilenmesi olasıdır³¹. Aşağıda bahsi geçecek olan Genç Osmanlılar'ın önde gelen isimlerinden olan Namık Kemal'in Hürriyet gazetesinde hükümdarla yönetilenler arasında istişarenin gerekliliğini savunmak için kaleme aldığı "Veşavirhum fi'l Emr" isimli makalesinin bir yerinde söz konusu etkilenmeyi görmek mümkündür. Namık Kemal makalesinin ilgili kısmında "...Gelelim cehalet bahsine. Karadağ'da, Sırp'ta, Mısır'da birer Meclis-i Şura'yı Ümmet var. Orada buna mani olmayan cehalet bizde niçin mani olsun? Biz terbiyyede Karadağ vahşilerinin madununda mıyız? (onlardan aşağı mıyız?)..." değerlendirmesinde bulunmuştur³².

Osmanlı'nın imtiyazlı bir eyaleti olan Tunus'ta, İngilizlerin ve Fransızların baskısıyla 1861 yılında III. Muhammet El Sadık'ın hükümdarlığı döneminde parlamentolu/anayasalı bir yönetimi öngören "Kanunu'd Devle" isminde bir anayasa ilan edilmişti. Bu anayasa Tunus'un teknik okullarında öğrenim görmüş İslami modernistler ve seküler reformcuların çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı³³. Bu anayasa çok uzun soluklu olmayıp üç yıl sonra III. Muhammet tarafından askıya alınmışsa da ıslahatçı Osmanlı aydınına, bir İslam devletinin de anayasalı bir yönetime sahip olabileceği noktasında ufuk vermiştir³⁴.

Yukarıda bahsi geçen vilayetlerin dışında Islahat Fermanı ile Osmanlı tebaasından olan Hristiyan, Ermeni ve Musevi Cemaatlerine, kendi işlerini düzenlemek konusunda nizamname (anayasa) yapma yetkisi tanınmıştı. 1863'te Ermenilerin, 1865'te Yahudilerin yine aynı dönemde Rumların laik niteliği ağır basan bu nizamnameleri kabul etmeleri ve bunların tatbikatıyla oluşturulan idare meclislerinde temsili yönetime kavuşmaları, Osmanlı açısından parlamentolu yönetime akan zamanın çarklarını hızlandırmıştır³⁵. Keza bu gayrimüslimlerin, kendi temsilcilerinden oluşan idare meclisleri aracılığıyla yönetilmeleri, parlamentolu yönetimin prensipleri olan meclisler, tartışma, karar alma, seçim, yönetimi denetleme ve etkileme gibi konularda belli geleneklerin ve alışkanlıkların Osmanlı toplumunda yerleşmesini sağlamıştır³⁶.

19. yüzyılın ilk yarısının sonuna doğru, Osmanlı ekonomisinin dışa açık hale gelmesi gibi Osmanlı'da yönetici seçkinler ve entelektüeller de, burjuva kültürünün etkisiyle Avrupa siyasi hayatında bir süredir var olan

³¹ Tanör, 2019, s.129

³² Namık Kemal, "Veşavirhum fi'l Emr", Hürriyet, Sayı 4, 20 Temmuz 1868

³³ L. Gelvin, 2016, s.177

³⁴ Ayhan Ceylan, "Tunuslu Islahatçıları ve Yeni Osmanlılar Hareketinde Anayasacılık", Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.14, S.1-2, 2010, s.42-43

³⁵ Tanör, 2019, s.131-132; Zürcher, 2019, s.81-82; Robert Devereux, The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament, John Hopkins Press, Baltimore, 1963, s.29, aktaran Cem Tecimer, "Altmış Sene Gecikmiş Bir Kitap Tahlil Yazısı", <https://www.anayasa.gen.tr/tecimer-2.pdf> (erişim tarihi: 08.09.2023)

³⁶ Ortaylı, 2012, s.536-540

devlet iktidarının sınırlanması, kuvvetlerin ayrılması, özgürlük gibi Avrupa menşeli fikirlere açık hale gelmeye, bu fikirlere aşına olmaya başlamıştır. Monarşilerle birlikte bu düşünceleri ihtiva eden yönetim sistemlerinin birlikte yürüyebileceğine şahit olmuşlardır. Bu yönüyle Tanzimat'tan beri gelişen, yönetici seçkinler ile entelektüelleri etkileyen anayasal düşünce, ilk meşrutiyet denemesinin arifesinde oldukça yaygınlaşmış, hatta örgütlü denebilecek bir muhalefet hareketine dönüşmüştür. 1860'lı yıllarda basın, anayasal düşüncesinin Osmanlı aydınları arasında yayılmasında hatırı sayılır bir rol oynamıştır³⁷.

Dönemin asli hüviyetine kaynaklık eden özgürlük, eşitlik, adalet, istibdat ve keyfi idare meselesi, kanun anlayışı ve kanuna riayet meselesi, iktidarın sınırlandırılması ve mesuliyeti meselesi, kuvvetler ayrılığı konusu, parlamento/anayasa ve temsili yönetim düşünceleri basın-yayın yoluyla Osmanlı aydınının arasında tartışılmıştır³⁸. Belli gazetelerin merkezleri bu düşüncelerin tartışıldığı, konuşulduğu kulüpler haline gelmiştir. Şinasi, Namık Kemal, Ali Süavi gibi bazı aydınlar 1860'lı yılların ilk yarısında basın-yayın yoluyla kamuoyunda belli fikirlerin oluşmasını sağlamaya gayret etmişlerdir³⁹. Adı geçenlerin öncülük ettiği ve meşrutiyetin ilk döneminin hazırlık sürecine damgasını vuran aydın gruplaşması Yeni/Genç Osmanlılardır.

Yeni/Genç Osmanlılar, önce İstanbul'da, bir süre sonra da yapmış oldukları muhalefetin sonucuna katlanmak zorunda kalarak çıkmış oldukları yurt dışında (Paris ve Londra gibi başkentlerde) çıkardıkları ve bir şekilde yurda sokabildikleri gazetelerle parlamentolu yönetimle ilgili kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardır⁴⁰. 1871 yılında yurda döndükten sonra ise Mithat Paşa'nın etrafında oluşan muhalefet halkasına dâhil olmuşlardır.

Osmanlılığı birleştirici güç olarak gören bu hareketin amacı kendi siyasal programları doğrultusunda devleti içine düştüğü zor durumdan kurtarmaktır⁴¹. Bu akımın temsilcilerine göre Osmanlı Devletinin çöküntüden kurtulabilmesi, ekonomik ve siyasal darboğazdan çıkabilmesi için anayasalı (meşrutî) bir monarşiye geçilmesi, "Osmanlılık" kimliği altında tüm tebaanın eşit hak ve özgürlüklere sahip olması gerekmektedir⁴². Basın-yayın aracılığıyla kamuoyu ile paylaştıkları yazılarında, meclis gibi modern kurumların ya da anayasalı/parlamentolu bir yönetimin İslam ile çelişmediğini ortaya koymak için İslam siyaset

³⁷ Tefvik Çavdar, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, İmge Kitapevi, Ankara, Eylül 2008, s. 32

³⁸Bu tartışmaların Osmanlı basınında nasıl yapıldığının 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra çıkarılan gazetelerden takibi için bkz. Hakan Türkkan, "Osmanlı Devleti'nde Anayasa Düşüncesinin Gelişimi ve Kanun-ı Esasi Tartışmaları", Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Sakarya, 2013, s.105-168

³⁹ Çavdar, 2008, s. 31

⁴⁰ Zürcher, 2019, s.88-91

⁴¹ Cansever,Kiriş, 2019, s.36

⁴² Ergun Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara, 1999, s. 4

teorisinde var olan adalet, biat, meşveret, istişare ve şura gibi kavramlara sıklıkla başvurmuşlardır⁴³.

Yeni/Genç Osmanlılar hareketi, geçici ve darbeci bir klik eylemi değil, iyi kötü bir program getiren ve kamuoyunu etkilemeye başlayan önemli bir muhalefet hareketidir⁴⁴. Söz konusu hareket, mezkûr düşünceleriyle dönemin Osmanlı aydınları ve bazı yönetici seçkinler arasında revaç bulmuşsa da bunların dışında büyük bir etkinliğe sahip olup halk arasında yayılmamıştır. Bununla birlikte yönetici elitin üzerindeki etkisinin bürokratik darbeye dönüştüğüne⁴⁵, bir darbe ile Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilerek meşrutiyet yanlısı bir tavır sergileyen Sultan II. Abdülhamit'in tahta geçirildiğine şahit olunmaktadır⁴⁶. Bu bakımlardan ortak bir doktrinlerinden söz edilmesine olanak bulunmasa da göstermiş oldukları çabalarıyla Yeni/Genç Osmanlılar hareketi, Türk siyasal düşününe bir dönemeci aldırılmış, Türkiye'de demokratik anayasal hareketin fikrîsel temelini atılmasını sağlamıştır⁴⁷.

Yeni/Genç Osmanlılar fikir ve aksiyonu birlikte yürüterek ilk meşrutiyet deneyiminin lokomotifi olmakla kalmayıp kendisinden sonraki muhalefet hareketlerini de etkilemiştir. Meclis-i Umumi'nin süresiz tatil edildiği dönemden sonraki muhalefet ile kendilerinin bir bakıma halefi olan İttihat ve Terakki-Hürriyet ve İtilaf hareketlerinin üzerinde yükseleceği zemin, bunların fikir mirası üzerine inşa edilmiştir⁴⁸.

Yukarıda yer verilen dâhili faktörler dikkate alındığında, Kanun-ı Esasi ile getirilen anayasal yönetim, her ne kadar çok geniş halk kitlelerinin talebiyle gerçekleşmemiş ve padişahın bir iradesi ile getirilmişse de, Tanzimat dönemindeki fermanlar gibi bir lütuf veya bağış şeklinde değil de tarihsel bir birikimin sonucu olarak bünyesel ihtiyaca bir cevap olarak hükümdar tarafından kabul edilmek zorunda kalmıştır⁴⁹.

---

⁴³ Fahri Yetim “Modern Bir Aydın Hareketi Olarak Yeni Osmanlılar ve İslam Dünyası”, SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.34, Nisan 2015, s.11

⁴⁴ Tanör, 2019, s.127

⁴⁵Sultan Abdülaziz'in meşrutî yönetime sıcak bakmamasının anlaşılması üzerine, 30 Mayıs 1876 günü, Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa, Şeyhülislam Hayrullah Efendi ve Midhat Paşa'nın başını çektiği “erkân-ı hal” Sultan Abdülaziz'i tahttan indirdi. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Midhat Paşa Maddesi <https://islamansiklopedisi.org.tr/midhat-pasa> (son erişim tarihi 08.09.2023)

⁴⁶ Tanör, 2019, s.127

⁴⁷ Çavdar, 2008, s. 37

⁴⁸ Zürcher, 2019, s.91; Yetim, 2015, s.16

⁴⁹ Tanör, 2019, s.127

B. Kanun-ı Esasi'ye Giden Süreçteki Dış Faktörler

Osmanlı'da anayasal düşüncenin belli bir olgunluğa erişerek Kanun-ı Esasi'yi meyve vermesine giden süreçte içten gelen belirleyicilerin yanı sıra dışarıdan gelen bir takım zorlayıcı nedenler de bulunmaktaydı. Tanzimat'la birlikte Osmanlı ekonomisinin yanında gittikçe bağımsızlığını yitirmeye başlayan diğer bir alan daha vardı. Devlet egemenliği. Bu dönemde, daha önceden çok da fazla görülmeyen bir şekilde o zaman ki tabiriyle Düvel-i Muazzama'nın, Osmanlı tebaasından olan Hıristiyanların haklarını bahane ederek Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışması olgusu ortaya çıkmıştı.

1869'da önce Fuat, 1871'de ise Ali Paşa'nın ölümü sonrasında güç dengesi Bâb-ı Âli'den padişaha doğru kaymış, Sultan Abdülaziz yönetimi tam olarak ele geçirebilmek için otoriter eğilimlere girmiştir. Bu dönemde yönetimin istikrarını bozacak şekilde sürekli sadrazam ve nazırları değiştirilmiş ve bir yönetim bunalımının ortaya çıkmasına sebebiyet verilmiştir. 1870'lerde ortaya çıkan bu yönetim bunalımının yanı sıra Osmanlı'da özellikle Anadolu coğrafyasında meydana gelen kuraklık ve selin etkisiyle 1873-1874 yıllarında kıtlık oluşmuş, bu durum, kırsaldan kente göçlerde artışa ve Anadolu vergilerinde bir düşüşe neden olmuştur⁵⁰.

Devletin gelirlerinde meydana gelen bu yönde bir azalma, kıtlıktan etkilenmeyen Balkan coğrafyasındaki vergilerin artırılması yoluyla telafi edilmeye çalışılmıştır. Artan vergi yükü Bosna-Hersek'te yaşayan Hristiyan köylülerin tepkisini çekmiş, bu tepki bir süre sonra 1874-1875 yıllarında büyük çaplı bir isyana dönüşmüştür. Bir süre sonra bu isyan Bulgaristan bölgesine de sıçramış, Osmanlı'nın Balkan toprakları yangın yerine dönmüştür. Osmanlı Devleti'nin bu türü bastıramaması, Avrupa'lı devletlerin arabuluculuklarına rağmen isyancıların isyanı sonlandırmamaları, isyanı kendileri için bir tehlike ve fırsat olarak gören bölgenin diğer imparatorluklarını harekete geçirmiştir. Avusturya-Macaristan ve Rus imparatorluklarının dışişleri bakanları konuyu görüşmek üzere bir araya gelmiş, 31 Ocak 1876 tarihinde Osmanlı Devleti'ne bir nota (Andrassy notası) vermişlerdir. Bu nota, Bosna-Hersek'te yabancı denetimi altında kapsamlı bir reform paketine ilişkin önerileri içeriyordu. İsyanı bir türlü bastıramayan Bâb-ı Âli, söz konusu notayı 1876 yılının Şubat ayında kabul etmişse de, isyancılar savaştan vazgeçmemiştir⁵¹.

Sırbistan 30 Haziran 1876 günü Osmanlı'ya savaş açtığını ilan etmiş, Bulgar isyancılar ise var olan gerilimi tırmandırmak için her türlü yola başvurmuşlardır. Rus panslavistler, bu savaş ve isyan girişimlerini tahrik ve teşvik ediyor, Bulgarların yaşadığı bölgelere geniş özerklikler verilmesini içeren reformların yapılmasını Bâb-ı Âli'den istiyor, bunun kabul edilmemesi durumunda Osmanlı'yı savaşla tehdit ediyordu. Tüm bu dağdağa ve hengâmenin içerisinde İngiltere, Balkanlar'da büyüyen

⁵⁰ Zürcher, 2019, s.93-94

⁵¹ Zürcher, 2019, s.93-97; Tanör, 2019, s.128-129

bunalımı hafifletmek için 1876 yılı içerisinde bir konferans önermişti. Bu çerçevede Bosna Sırpaları ve Bulgarların isyanları sonrasında Osmanlı'nın Balkan toprakları ile ilgili bir çözüm dayatmak için 23 Aralık 1876 günü İstanbul'da bir konferansın (Tersane/İstanbul Konferansı) toplanması kararlaştırılmıştı⁵². Tahtının cülusunu izleyen dönemde böyle dağ gibi sorunları kucagında bulan Sultan II. Abdülhamit, Mütercim Rüştü Paşa'nın çekilmesi üzerine 19 Aralık 1876 günü istemeyerek de olsa Sadrazamlığa, meşrutiyet yönetimini sabık sultan Abdülaziz'e darbe yapacak kadar⁵³ gözü kara şekilde isteyen Mithat Paşa'yı getirmiştir.

Mithat Paşa, göreve geldikten sonra temel siyasetini ve gayretini, Kanun-ı Esasi'nin Tersane Konferansı'ndan önce ilan edilmesi üzerine hasretmişti. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin de anayasalı/parlamentolu bir monarşi olduğu ve müslim-gayrimüslim tüm tebaanın eşit hak ve özgürlüklere sahip olduğu ilan edilerek yabancı devletlerin Osmanlı'nın içişlerine karışmasına neden olan "*Hıristiyan tebaanın hakları*" bahanesi ortadan kaldırılmış olacaktı⁵⁴. Bu nedenle Kanun-ı Esasi'nin hazırlanması süreci olağanüstü şekilde hızlı ilerlemiştir.

Görüldüğü üzere Osmanlı'da anayasa tartışmaları yeterli olgunluğa ulaşmadan, konjonktürel ve diplomatik zorlamalar dolayısıyla bir krizin tam ortasında, olması gerekenden çok daha erken çiçek vermiştir. Maalesef yeterli iklim şartları oluşmadan verilen çiçek erken kurumuş ve aşağıda açıklanacağı üzere kâmil bir meyveye dönüşmeden solmuştur.

II. KANUN-I ESASİ

1876 yılında Sultan Abdülaziz'in hal edilmesinden sonra yerine yeğeni V. Murat tahta geçirilmiş, ancak kısa bir süre sonra akıl sağlığı bozulan V. Murat da hal edilerek yerine Sultan Abdülaziz'in diğer bir yeğeni olan, Genç Osmanlılara meşrutiyeti ilan edeceği taahhüdünde bulunarak saray içinden meşrutiyet isteklisi bir grubun da desteğini alan II. Abdülhamit geçirilmiştir. Sultan II. Abdülhamit, Genç Osmanlılarla anlaşığı üzere, 23 Aralık 1876 günü Osmanlı meşrutisi⁵⁵ monarşisinin hukuksal dayanağı olacak olan, Osmanlı Devleti'nin, bu arada Osmanlı-Türk anayasacılığının ilk anayasası olan Kanun-ı Esasi'yi ilan ederek Osmanlı Devleti'ne yeni bir dönemin kapısını aralamıştır.

---

⁵² Zürcher, 2019, s.93-97

⁵³ 42 numaralı dipnota bakınız.

⁵⁴ Tanör, 2019, s.128-129

⁵⁵ Bu ifade Osmanlı siyasal düşün ve terminolojisinde, daha sonra da diğer İslam ülkelerinde sınırlı, kayıtlı monarşiyi, başka bir ifade ile Batı Avrupa'da anayasal monarşi olarak ifade edilen yönetimleri belirtmek için kullanılmıştır. Osmanlı merkezinde "Şart" sözcüğü esas alınarak "Meşrutî/Meşrutiyet" kavramları kullanılırken, taşrada "Kayd" sözcüğü esas alınarak "mukayyed" sözcüğü yönetimi nitelemiştir. Türkkan, 2013, s.168.

A. Kanun-ı Esasi'nin Hazırlanışı, İlanı, Temel Doktrini

Kanun-ı Esasi'nin hazırlanması görevi, padişah tarafından atanan kişilerden oluşan "Cemiyet-i Mahsusa" (Özel Komisyon) adı verilen bir komisyona verilmiştir. Bu komisyon Sultan II. Abdülhamit'in 31 Ağustos 1876 tarihinde tahta çıkışından yaklaşık bir ay sonra kurulmuştur. Bu komisyonda mülkiye memurları, ulemadan kimseler ve Osmanlı ülkesindeki Hıristiyanlarını temsilen üç tane Hıristiyan müsteşar olmak üzere toplamda yirmi sekiz kişi yer almıştır⁵⁶.

Cemiyet-i Mahsusa çalışmaları sırasında, Mithat Paşa'nın Kanun-ı Cedid adını verdiği 57 maddelik anayasa tasarısını, Küçük Sait Paşa'nın çevirisini yaptığı 1814, 1830 ve 1875 tarihli Fransız Anayasaları ve Heyet-i Vükela'nın hazırladığı tasarımı, keza daha önceden anayasalı monarşiye geçen yabancı devletlerin, bilhassa 1831 tarihli Belçika ve 1850 tarihli Prusya anayasalarını inceleyerek kendi tasarısına son şeklini vermiştir. Söz konusu komisyon tarafından son hali verilen Kanun-ı Esasi, Mithat Paşa başkanlığındaki Heyet-i Vükela'nın da onayından geçerek 23 Aralık 1876 tarihinde Sultan II. Abdülhamit tarafından Mithat Paşa'ya hitaben çıkarılan hatt-ı hümayun ile ilan edilmiştir⁵⁷.

Görülebileceği üzere Kanun-ı Esasi, halkın hazırlanma ve kabul süreçlerine katılmaması ve padişahın tek yanlı idaresiyle ortaya konulması nedeniyle hukuki biçimi itibariyle ferman anayasa niteliğindedir⁵⁸.

Kanun-ı Esasi'nin ilanının 23 Aralık 1876 tarihine denk getirilmesi tesadüfi bir seçim değildir. Yukarıda yer verildiği gibi söz konusu tarihte İstanbul'da Tersane (İstanbul) Konferansı yapılacaktı. Kanun-ı Esasi'nin ilanı ile yabancı devletlerin emellerinin boşa çıkarılması istenmişti. Çünkü artık Osmanlı ülkesindeki Hıristiyan azınlıklar ile Müslüman tebaa arasında hak ve yükümlülükler bakımından bir farklılık kalmayacaktı. 23 Aralık 1876 (7 Zilhicce 1293) günü Tersane Konferansı'nın başladığı sırada top atışları ile Kanun-ı Esasi'nin kabulü ilan edildi. Ancak konferansa katılan yabancı devlet delegeleri bu haberdan çok etkilenmeyip konferansa devam etmişlerdir. Osmanlı yönetimi maalesef bu konuda istediği sonuca ulaşamamış, söz konusu konferansın toplanması engellenememiştir⁵⁹.

⁵⁶ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, C.VIII, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907, 7. Baskı s.218; Zürcher, 2019, s.96; Hasan Tahsin Fendoğlu, "1876 Anayasası veya Monarşik Modernleşme Dönemi", <https://www.hasantahsinfendoglu.com/wp-content/uploads/2023/02/1876-Anayasasi-Veya-Monarşik-Modernleşme-Donemi-1876-1908.pdf> (son erişim tarihi 08.09.2023), Tanör, 2019, 133-134

⁵⁷ Tanör, 2019, s.133-134.

⁵⁸ Kemal Gözler, Türk Anayasa Hukuku, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2000, s.24 (<http://www.anayasa.gen.tr/tah.pdf>) (Son Erişim Tarihi 08.09.2023)

⁵⁹ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi II. Abdülhamit maddesi <https://islamansiklopedisi.org.tr> (Erişim tarihi:08.09.2023); Tanör, 2019, 133-134; Zürcher, 2019, s.96

Kanun-ı Esasi, 1831 tarihli Belçika anayasasını esas alıyordu, ancak Belçika Anayasası'nın dâhil edilmeyen maddeleri (ki bunlar anayasaya daha liberal özellikler katıyordu) nedeniyle daha az özgürlükçü, hatta 1850 Prusya anayasasından esinlenerek daha otoriter bir yapıdadır. Osmanlı Devleti'nin ilk ve tek anayasası olan Kanun-ı Esasi'nin belli bir doktrine sahip olduğu dikkati çekmektedir. Bu doktrin, "Osmanlılık" doktrinidir. Buna göre, söz konusu anayasanın amacı; din, ırk ve mezhep farkı gözetmeksizin halkı devlet idaresine iştirak ettirmek, bütün tebaayı dini işleri dışında hukuk önünde eşit kılmaktır. Bu şekilde, imparatorluktan ayrılmak isteyen tebaa, menfaat bağlarıyla devlete bağlanıp devletin mukadderatıyla ilgilendirilecektir⁶⁰.

B. Hükümleri

Kanun-ı Esasi, 12 bölüm ve 119 maddeden oluşmaktadır. Genel olarak bu bölümler devletin temel kuruluşu ve organizasyonu ile Osmanlı Devleti vatandaşlarının hakları üzerinedir⁶¹.

Kanun-ı Esasi'nin ilk bölümü "Memalik-i Devleti Osmaniye" başlığıyla Osmanlı Devleti ile ilgili genel hükümlere ayrılmıştır (md.1-7). Osman Devleti vatandaşlarının temel hak ve özgürlükleri "Tebaa-i Devleti Osmaniye'nin Hukuku Umumiyesi" başlığı altında 8 ila 26. maddeleri arasında düzenlenmiştir. Üçüncü bölüm (md.27-38) yürütmenin diğer kanadını (Bakanlar Kurulu) oluşturan "Vükela-yı Devleti", dördüncü bölüm "Memurin" başlığı altında devlet memurlarını düzenlemektedir (md.39-41). Beşinci, altıncı ve yedinci bölüm 42 ila 80. maddeler arasında devletin yasama organının (Meclis-i Umumi) kuruluşu ve işleyişini hükme bağlamakta, 81 ila 91'nci maddeler arasında (sekizinci bölüm) yargı organı düzenlemektedir. Dokuzuncu, onuncu, on birinci ve on ikinci bölümler sırasıyla Divan-ı Âliyi, Umuru Maliye (mali işler), Vilayât (yerel yönetimler) ve Mevaddı Şettayı (çeşitli hükümleri) düzenleme altına almaktadır⁶². Bu çalışmada Kanun-ı Esasi'nin tüm hükümleri ayrıntılarıyla incelenmeyecek olup yalnızca anayasal monarşinin çatısını kuran hükümleri ile temel hak ve özgürlüklere ilişkin düzenlemeleri ele alınacaktır.

1. Genel Esaslar

Günümüz anayasalarında anayasanın temel esasları olarak zikredilen devletin şekli, resmi dili, başkenti, dini niteliği gibi hususlar

⁶⁰ Karal, 2011, s.229; Zürcher, 2019, s.96

⁶¹ Ali Fuat Başgil, "A Summary of Constitutional Developments in Turkey, and on The Historical and Political Sources of the Present Constitution", <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/6855> (Son Erişim Tarihi: 08.09.2023)

⁶² Kanun-ı Esasinin latin harfleriyle hazırlanmış bir örneğine <https://anayasa.tbmm.gov.tr/1876.aspx> ve <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876> linklerinden ulaşılmıştır. (Erişim tarihi: 29.12.2019)

Kanun-ı Esasi'nin farklı bölümlerindeki maddelerine serpiştirilmiştir. Buna göre Osmanlı Devleti, devlet başkanlığının saltanat yoluyla Osmanlı Hanedanı'nın en büyük erkek ferdine geçen bir monarşidir (md.3). Devletin üniter (tekliği) niteliği kabul edilmiş ve Osmanlı Devleti'nin "memalik ve kıtaatı hâzırayı ve eyaleti mümtazeyi" içerse de "yek vücud" olduğu ve "hiçbir sebeple tefrik kabul etmediği" belirtilmiştir (md. 1)⁶³. Devletin resmi dili dolaylı bir ifade ile Türkçe olarak belirtilmiştir (md.18)⁶⁴. Devletin başkenti (payitaht) diğer Osmanlı şehirlerinden bir farkı ve ayrıcalığı olmayan İstanbul şehridir (md.2). Devlet laik bir nitelikte değil, dini niteliği haizdir. Anayasasının farklı düzenlemelerinden bu sonuca varmak mümkündür. Bir kere devletin resmi dini, İslam'dır (md.11). Osmanlı saltanatı, İslam'ın büyük hilafetinin sahibidir (md.3). Padişah şer'i hükümleri uygulatır (md.7) ve kanunların dini hükümlere uygunluğu Ayan Meclisi tarafından denetlenir (md.64). Bu düzenlemelerin yanı sıra ülkede Şer'îye Mahkemeleri öngörülmüştür (md.87).

Devlet organizmasının üç unsurundan biri olan "egemenliğin" kime ait olduğu konusunda Kanun-ı Esasi'de bir düzenleme bulunmamaktadır. Ancak egemenliğin millete ait olduğunu gösterir bir düzenlemenin bulunmaması, bununla birlikte saltanat hakkıyla ilgili düzenlemeler, keza Kanun-ı Esasi'de padişaha tanınan hak ve yetkiler, bizi egemenliğin padişaha ait olduğu bir sistemin kurulduğu sonucuna götürmektedir⁶⁵.

Diğer yandan, Osmanlı Hanedanı mensuplarının özgürlükleri, kişisel mülkiyetleri, ömür boyu sürecek mali tahsisatları tüm Osmanlı vatandaşlarının sorumluluğundadır (md.6).

2. Devletin Temel Kuruluşu

Kanun-ı Esasi'nin getirmiş olduğu temel teşkilatlanmayı, klasik yaklaşımla, devletin temel organları ve fonksiyonları bağlamında ele almak yerinde olacaktır. Bu anlamda aşağıda, yasama, yürütme ve yargının temel erkler olarak kuruluşu ve bu organların işlevlerinin hukuki rejimi incelenmeye çalışılacaktır.

a. Yasama

Kanun-ı Esasi'nin kurduğu yasama organının adı Meclis-i Umumi'dir⁶⁶. Meclis-i Umumi, günümüz çift kanatlı parlamentolarını andırır şekilde Heyet-i Ayan ve Heyet-i Mebusan isimli iki ayrı heyeti içerir (md.42). Heyet-i Mebusan halkın temsilcilerini içeren bir temsilciler

---

⁶³ Gözler, 2000, s. 26

⁶⁴ "Tebaii osmaniyeinin hidematı devlette istihdam olunmak için devletin lisanı resmisi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır." (md.18) (Osmanlı vatandaşlarının kamu hizmetine girebilmeleri için devletin resmi dili olan Türkçe'yi bilmeleri gerekir.)

⁶⁵ Tanör, 2019, s.136

⁶⁶ Gözler, 2000 s. 29

meclisi niteliğindeyken, Heyet-i Ayan günümüz senatolarının izdüşümüdür.

Meclis-i Umumi'nin her iki heyet üyelerine yasama sorumsuzluğu verilmiştir. Bu anlamda, meclis müzakereleri sırasında kullandığı oylardan ve açıkladığı beyanlarından ötürü Meclis-i Umumi üyelerinin suçlanamayacağı düzenlenmiştir (md.47). Yasama sorumsuzluğuna ek olarak, Meclis-i Umumi üyelerine yasama dokunulmazlığı da sağlanmıştır (md.48,79). Meclis-i Umumi'nin çalışma sistemine ilişkin anayasal hükümler öngörülmiştir. Meclis-i Umumi'nin toplantı yeter sayısı, her iki heyetin de salt çoğunluğunun hazır olmasıyla sağlanır. Karar yeter sayısı ise diğer bazı özel nisapların arandığı haller dışında kural olarak hâzır olanların salt çoğunluğu olarak belirlenmiştir. Oyların eşitliği durumunda meclis başkanının oyu iki oy sayılmıştır (md.51).

Günümüzün çift heyetli meclislerindeki senatolara tekabül eden Heyet-i Ayan'ın üyeleri, Heyet-i Mebusan üye sayısının üçte birini geçmemek üzere padişah tarafından doğrudan atanır (md.60). Heyet-i Ayan üyesi olarak atanabilmek için kırk yaşını doldurmuş ve çalışmaları ve eylemleriyle toplumun genelini güvenini kazanmış ve keza daha önce devlet hizmetinde bulunmuş olmak gerekmektedir (md.61). Bir kez Heyet-i Ayan üyesi olarak atanan kimse ömür boyu görev yapmakta ve ancak kendi rızasıyla başka bir devlet memurluğuna atanması durumunda Heyet-i Ayan üyeliği sona ermektedir (md.62). Heyet-i Ayan'ın başkanını da doğrudan padişah seçer (md.60).

Heyet-i Mebusan ise, Meclis-i Umumi'nin milletin temsilcilerinden oluşan kanadıdır. Kanun-ı Esasi'ye göre, genel seçimler, Osmanlı vatandaşı her elli bin erkek nüfusa bir üye düşecek şekilde yapılır (md.65). Seçimlerde gizli oy ilkesi geçerlidir ve seçimlerin yapılması usulü özel kanunıyla düzenlenir (md.66). Bir kimse hem devlet memuru hem de Heyet-i Mebusan üyesi olamaz (md.67). Yani aynı anda yasama üyeliği ile idarenin bir parçası olmayı anayasa kabul etmemiştir. Seçilme hakkı Kanun-ı Esasi tarafından öngörülmeyle birlikte bu hakka bazı kısıtlamalar getirilmiştir (md.68). Söz gelimi, otuz yaşını ikmal etmemiş veya daha önce iflas etmiş ve bu konuda itibarı kendisine iade edilmemiş kimseler Heyet-i Mebusan üyesi olamayacaktır. Genel seçimler dört yılda bir yapılır ve tekrar seçilmek mümkündür (md.69).

Kanun-ı Esasi, temsili demokrasinin temel ilkelerinden biri olan "milletin temsili ilkesini" açıkça kabul etmiştir. Kanun-ı Esasi'nin 71'inci maddesine göre "Heyet-i Mebusan azasının her biri kendini intihap eden dairesinin ayrıca vekili olmayıp umum Osmanlıların vekili hükmündedir." Aynı ilke bugün yürürlükte olan 1982 Anayasası'nda da yer almaktadır⁶⁷. Seçmenler yalnızca kendi seçim çevresinden aday olanlara oy verebilirler (md. 72). Kanun-ı Esasi'nin 7'nci maddesi uyarınca Heyet-i Mebusan'ın padişah tarafından gerekli görülmesi üzerine feshedilip dağıtılması durumunda nihai olarak altı ay sonunda toplanmak üzere genel seçimler

⁶⁷ "Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, seçildikleri bölgeyi veya kendilerini seçenleri değil, bütün Milleti temsil ederler." (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası md. 80)

yenilenir (md.73). Heyet-i Mebusan'ın başkan ve başkan vekilleri heyet tarafından sunulan her bir statü için üçer kişi olmak üzere toplam dokuz kişi arasından padişah tarafından seçilerek atanır.

Heyet-i Mebusan, kendisine sunulan kanun tasarılarını ve anayasa değişikliklerini görüşür, bunları kabul veya reddeder (md.80). Ancak bu tasarıların yürürlüğe girmesi için Heyet-i Mebusan tarafından anayasada gösterildiği şekilde oylanıp kabul edilmesi yeterli değildir. Kanun-ı Esasi'nin kurduğu sistemde, Heyet-i Vükela (Bakanlar Kurulu), yeni kanun veya mevcut kanun hükümlerinin tadili teklifinde bulunabilir. Yine Meclis-i Umumi'nin iki kanadı da bu yetkilere sahiptir (md.53). Ancak Heyet-i Vükela ile Meclisi Umumi heyetlerinin söz konusu yetkileri arasında bazı farklar vardır. Bu heyetlerin bu yetkiyi kullanabilmesi, başka bir ifade ile yeni kanun veya mevcut kanun hükümlerinin tadili teklifinde bulunabilmesi ve bunların mecliste görüşülebilmesi, *padişahın bu konuda izin vermesi koşuluna bağlanmıştır*. Ancak Heyet-i Vükela'nın kanun teklifi usulünde böyle bir ön izin şartı yoktur. Öte yandan Heyet-i Ayan ve Heyet-i Mebusan yalnızca kendi görev alanlarına dair konularda kanun teklifinde bulunabilirler (md.53). Bu düzenleme, belirsizlikler içermektedir. Zira bu heyetlerin görev alanlarına dair konuların ne olduğu Kanun-ı Esasi'de düzenlenmemiştir.

Meclis-i Umumi üyelerinin sunduğu tekliflere padişah bir irade ile izin verirse bu kanun teklifleri öncelikle Şura-yı Devlet'e⁶⁸ gönderilir (md.53). Şura-yı Devlet'te müzakere edilerek son şekli verilen kanun teklifleri öncelikle Heyet-i Mebusan'a sunulur. Bu heyette söz konusu teklifin kabulü üzerine bu kez aynı teklif, Heyet-i Ayan'a sunulur. Heyet-i Ayan da teklife onay verirse bu kanun son aşamada padişahın onayına sunulur. Padişah bir irade ile kanun teklifini onaylarsa bu teklif kanunlaşarak yürürlüğe girer. Bununla birlikte padişah tarafından onaylanmayan kanun teklifleri yürürlüğe giremez. Burada padişaha mutlak veto yetkisi verildiği görülmektedir⁶⁹.

Parlamento üyeleri tarafından sunulan tekliflerin Meclis-i Umumi'nin iki kanadından herhangi birinde reddedilmesi durumunda, bu kanun teklifi o senenin toplantı dönemlerinde tekrar görüşülemez (md.54). Kanun teklifleri Heyet-i Mebusan'da ve akabinde Heyet-i Ayan'da madde madde okunarak müzakere edilip oylanır, oyçokluğuyla kabul edilmeleri durumunda bu kez kanunun tümü tekrar oylanır. Kanunun tümü de heyetlerde oyçokluğuyla kabul edilmediği sürece kanunun kabul edildiğinden söz edilemez (md.55).

Heyet-i Mebusan tarafından verilen kanun teklifleri, Heyet-i Ayan tarafından; dini hükümlere, padişahın hak ve yetkilerine, hürriyete, Kanun-ı Esasi hükümlerine, dâhili asayişe, vatanın savunmasına, vatanın bölünmez bütünlüğüne ve genel ahlâka göre incelenir. Kanun teklifinde bu sayılanları ihlâl eder bir husus varsa bu teklif kesin olarak reddedebilir

⁶⁸Osmanlı Devlet teşkilatında, günümüz Danıştay'ına kaynaklık eden, Tanzimat döneminin yukarıda yer verilen meclislerinin devamı olan ve bir yasama komisyonu gibi çalışan kurum.

⁶⁹ Gözler, 2000, s. 30

ya da tashih ve tadil olunması için Heyet-i Mebusan'a iade edilir. Ancak bahsi geçen hususlara aykırı bir durum yoksa kanun teklifi sadarete (başbakanlığa) sunulur (md.64). Sadarete sunulan ve son hali verilmiş kanunlar padişahın onayına sunulur. Eğer padişah söz konusu kanunu bir irade ile onaylarsa teklif kanunlaşarak yürürlüğe girecektir. Aksi halde yürürlük kazanamayacaktır. Kanunların yanı sıra usulüne göre kabul edilmiş anayasa değişiklikleri konusunda da padişahın son sözü söyleme hakkı vardır. Başka bir ifade ile usulüne göre Meclis-i Umumi'nin iki kanadı tarafından kabul edilen bir anayasa değişikliği de ancak padişahın onayı ile gerçekleşip yürürlüğe girebilir (md.116).

Görüldüğü gibi Kanun-ı Esasi, kendisinden önceki dönemde olduğunun aksine yasama faaliyetini, devlet başkanı olan padişahın tek başına yaptığı bir faaliyet olmaktan çıkarmış ve bu sürece Meclis-i Umumi'yi dâhil etmiştir. Bu anlamda, yasama faaliyeti sırasında kanunların kabulü veya reddi konusunda Meclis-i Umumi lokomotif rolü oynamaktadır. Devlet başkanı olan padişahın veya onun etkisi altında çalışma ihtimali çok yüksek olan Heyet-i Vükela'nın çıkarmak istediği kanuna Meclis-i Umumi'nin onay vermesi gerekmektedir. Zira bu teklifin Meclis-i Umumi'nin her iki kanadında da kabul edilmesi ile yasalasma süreci ivme kazanmaktadır. Bununla birlikte Meclis-i Umumi heyetlerinin sunacağı kanun tekliflerinin, teklif aşamasından yürürlük aşamasına kadar padişahın denetiminde olduğu da bir gerçektir. Dolayısıyla Meclis-i Umumi'nin devlet başkanı olan padişahın izlediği siyasetin sınırları içerisinde yasama faaliyetinde bulunabileceği anlaşılmaktadır⁷⁰. Bu yönleriyle Meclis-i Umumi genel olarak ve tek başına bir yasama erki ve organı değildir ama yasama faaliyetine katılma hakkına sahiptir. Bu anlamda olmak üzere Tanör'ün belirttiği gibi, ilk Osmanlı Parlamentosu, istediğini yasalaştırabilen bir organ değilse bile, istemediğini yasalaştırmayan bir yapıya sahiptir⁷¹.

Seçimler ve Meclis-i Umumi'nin Çalışması – Kanun-ı Esasi'nin ilanından sonra henüz meclis açılmadan Sultan II. Abdülhamit, anayasanın (md.113) kendisine verdiği yetkiyi kullanarak, kendisine darbe yapacağından endişe ettiği Mithat Paşa'yı sürgüne göndermişti. Bu olgu yabancı devletlerde, anayasanın devlette köklü değişiklikler için yapıldığı değil de bir göz boyama niteliğinde olacak şekilde yapıldığı kanısını uyandırmıştı. Bu durumu sezinleyen II. Abdülhamit zaman kaybetmeden meclisin açılması için gereken hazırlıkların yapılması emrini vermişti⁷².

Sözü edildiği üzere Meclis-i Umumi'nin Heyet-i Mebusan kanadı seçimle belirlenecekti. Durum bu olmakla birlikte, yapılacak seçimlere ilişkin olarak Kanun-ı Esasi'de çok fazla düzenleme bulunmuyordu. Yapılacak genel seçimin gizli oy ilkesine göre yapılacağı belirtiliyor ve fakat seçimin yapılış usulünün özel kanunla düzenlenmesi öngörülüyordu (md.66). Bunun yanında Kanun-ı Esasi'nin 119'uncu maddesinde de, ilk genel seçimlerinde bir defaya mahsus olarak

⁷⁰ Okandan, 1947, s.461

⁷¹ Tanör, 2019, s.141

⁷² Ortaylı, 2012, s.133

uygulanacak bir Talimat-ı Muvakkate'den (geçici genelge) söz edilmekteydi. Bu geçici genelge Osmanlı Devleti'nde ilk Meclis-i Mebusan seçimlerinin yapılabilmesi için 28 Ekim 1876 (H. 9 Şevval 1293) tarihinde, yedi madde olarak ve seçimlerin yapılış usul ve esaslarını içerir şekilde Vükela Heyeti'nce (hükümet) hazırlanıp Sultan II. Abdülhamit'in de onayı ile yayınlanmıştır⁷³. Kanun-ı Esasi'nin ilan sonrası seçimlerin yapılıp meclisin çalışmalarına başlayabilmesi için Talimat-ı Muvakkate, Kanun-ı Esasi'nin ilan tarihinden (23 Aralık 1876) önce hazırlanıp yürürlüğe konulmuştur.

Talimat-ı Muvakkate hükümleri incelendiğinde⁷⁴ yapılacak seçimlerin iki dereceli ve basit çoğunluk usulüne göre olduğu anlaşılmaktadır (md.4,6). Buna göre taşradan gelecek Heyet-i Mebusan üyelerini, kaza, liva ve vilayet idare meclisi üyeleri (bunlar da daha önceden seçimle belirlenmeleri nedeniyle doğrudan ikinci seçmen kabul edilmek suretiyle) seçeceklerdi (md.2,4). Ancak İstanbul ve çevresi ise yirmi seçim bölgesine ayrılacak ve her bölgeden iki kişi ikinci seçmen olarak seçilecek, bu ikinci seçmenler ise Heyet-i Mebusan üyelerini seçeceklerdi (md.6). Talimat-ı Muavakkate, yer yer Kanun-ı Esasi'den farklı düzenlemeler içermektedir. Söz gelimi Talimat-ı Muvakkate mebus seçilme yaşını 25 olarak belirlemişken (md.3) Kanun-ı Esasi'de bu yaş 30'dur (md. 68). Yine Talimat-ı Muvakkate, Kanun-ı Esasi'nin 68. maddesinde sayılan seçilme engellerine ek olarak cinayet suçu veya siyasi cürümle mahkûm olmak şeklinde farklı iki engele de 3'üncü maddesinde yer vermiştir. Bu yönüyle üst norm olan anayasaya aykırılık içermektedir.

Osmanlı Devleti'ndeki ilk genel seçimin hukuki rejimini belirleyen düzenlemelerin arasında Talimat-ı Muvakkate'nin yanında İstanbul ve çevresi ile taşra (vilayetler) için belirlenen milletvekili sayılarının yer aldığı bir cetvel yayınlanmıştır. Keza 1 Ocak 1877 tarihinde İstanbul ve çevresi seçimlerinde uygulanmak üzere "Beyanname" adı verilen bir hükümet bildirisi ilan edilmiştir⁷⁵. Yapılacak seçimlerde genel oy ilkesi geçerli değildir. İstanbul ve çevresi için belirlenen seçim bölgelerinde o bölge ahalisinden olup 25 yaşından büyük ve *taşınmaz bulunan* erkekler oy kullanacaktır (md.6). Kadınların genel seçimlerde oy kullanması dünyanın hiçbir yerinde bu tarih itibariyle öngörülmemiştir.

Yapılan seçimler sonrasında Meclis-i Umumi, 19 Mart 1877 tarihinde II. Abdülhamit'in mecliste okunan nutkuyla⁷⁶ açılmış ve meclis

⁷³ Seydi Vakkas Toprak, "İlk Osmanlı Seçimler ve Parlamentosu", *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 26. Sayı 2013/1, s.172-173, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/4340> (Son Erişim Tarihi: 08.09.2023)

⁷⁴ Bir önceki dipnotta geçen makalenin 189-192 sayfaları arasında bu Talimat-ı Muvakkate'ye yer verilmiştir.

⁷⁵ Tanör, 2019, s.152

⁷⁶ II. Abdülhamit söz konusu nutkunda Kanun-ı Esasi'yi kabul ediş nedenlerini şöyle açıklamaktadır: *Memleket kanunlarının umurun reyine dayanmasını lüzumlu gördüm ve Kanun-ı Esasi'yi ilan ettim. Kanun-ı Esasi'yi kurmaktan maksadımız ahaliyi yalnız idareye iştirak ettirmek değildir. Aynı zamanda memleketimizin*

ilk toplantısını da 20 Mart 1877 tarihinde yapmıştır⁷⁷. Bu tarihten itibaren Meclis-i Umumi 28 Haziran 1877 tarihine kadar çalışmış ve Padişah tarafından kendisine verilen üç aylık süreyi biraz aşarak bu tarihte kendiliğinden dağılmıştır⁷⁸. Birinci Meclis-i Umumi'de; meclis iç tüzüğü, Vilayetler Teşkilatı Kanunu, İstanbul Belediyesi Kanunu, Vilayetler Belediye Teşkilatı Kanunu, Basın Kanunu, Sıkıyönetim Kanunu, Bütçe Kanunu görüşülen önemli yasal düzenlemelerdir⁷⁹.

Ertesi yıl için yeniden seçim yapıldı. İlk meclisin görüşmeleri sırasında hazırlanan İntihab-ı Mebusan Kanunu (Milletvekili Seçimi Kanunu) padişah tarafından onaylanmadığından⁸⁰ ve bu nedenle yürürlüğe girmemiş olduğundan hâlihazırda ikinci Meclis-i Umumi seçimlerinde uygulanabilecek ve Kanun-ı Esasi'de bahsi geçen (md.66) özel bir kanun bulunmamaktaydı. Bu nedenle yeni yıl seçimleri için de yukarıda yer verilen Talimat-ı Muvakkate ve Beyanname ile milletvekili sayılarını gösterir Cetvel seçimin hukuki zeminini oluşturmuştur⁸¹. Yasama dönemi Kanun-ı Esasi'de dört yıl olarak belirtilmişken (md.69) padişah iradesiyle yasama dönemi süresi kısaltılarak yeni seçimler yapılmıştır. Meclis-i Umumi için yapılan her iki seçimde de adaylar bir parti çatısı altında değil, bireysel olarak seçilmişlerdir. Zira söz konusu dönemde Osmanlı siyasi hayatında siyasi partiler henüz yoktur⁸².

Anayasal monarşi deneyimini Osmanlı'yla hemen hemen aynı dönemde yaşayan diğer çok uluslu Avusturya-Macaristan ve Rus İmparatorluğu parlamentolarından farklı olarak ilk Osmanlı parlamentosunda azınlık unsurların temsil oranı daha yüksektir. Ortaylı'nın isabetli bir şekilde işaret ettiği gibi bu çok unsurluluğu, Osmanlı bürokrasisinin kozmopolit yapısına dayanarak açıklamak mümkündür⁸³.

Anayasal Monarşinin ilk evresindeki ikinci Meclis-i Umumi 13 Aralık 1877'de tekrar toplanmış, iki ay kadar faaliyette bulunduktan sonra 14 Şubat 1878 tarihinde, Ayestefanos Anlaşması'nın imzalanmasından yirmi gün önce, padişah tarafından Kanun-ı Esasi'nin 7'nci ve 43'ncü maddelerine dayanılarak tatile sokulmuştur⁸⁴. Bu duruma, milletvekillerinin, 93 Harbi olarak adlandırılan Osmanlı-Rus savaşında başarısızlıkları nedeniyle hükümeti sıkı bir şekilde denetlemeye çalışması

---

idaresinin ıslahına, kötülüklerin ve istibdat idaresinin yok edilmesine de bu usulün tek amil olacağına inanıyorum. Kanun-ı Esasi esas ve asli faydalarından başka, kavimler arasında birlik ve kardeşlik esasını hazırlayacak ve halka refah ve edep dahi sağlayacaktır. Karal, 2011, s.233

⁷⁷ Gözler, 2000, s. 31

⁷⁸ Tanör, 2019, s.154

⁷⁹ Karal, 2011, s.235

⁸⁰ Toprak, 2013, s.181

⁸¹ Tanör, 2019, s.155

⁸² Toprak, 2013, s.176

⁸³ Ortaylı, 2012, s.421

⁸⁴ İlhan F. Akın, Siyasi Tarih 1870-1914, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1983, s.137

ve açıktan olmasa da mevcut başarısızlıklardan padişahı da sorumlu tutması gösterilebilir. Kanun-ı Esasi, hükümetin denetlenmesine ilişkin etkin araçlara yer vermese de Osmanlı parlamentosunun, taşra meclislerinde görev yapmış ve meclis kültürüne aşına olan milletvekillerinin bir parçasını teşkil ettiği Heyet-i Mebusan kanadı, acemiliğini attıktan sonra parlamentarizme yaklaşacak bir şekilde Heyet-i Vükela'yı denetleme ve eleştirme görevlerini yerine getirmiştir. Dış politika ve yürütmeye ilişkin konularda sert eleştirilerde bulunmuş, padişah tarafından yapılması düşünülen bir sadrazam atanmasına sert tepki göstermek suretiyle söz konusu atamayı durdurmuştur⁸⁵.

Padişah tarafından tatile sokulan Meclis-i Umumi'nin, Kanun-ı Esasi'nin 43'üncü maddesine göre kasım ayı başında tekrar toplantıya çağrılması gerekirken parlamento toplantıya çağrılmayarak, meşrutî monarşi yönetimine otuz yıl sürecek bir ara verilecektir⁸⁶. Belirtmek gerekir ki Meclis-i Umumi'nin süresiz tatil edilmesi, meşrutî monarşi yönetimini sekteye uğramışsa da hukuksal olarak bu yönetim bütünüyle ortadan kalkmamıştır. Birçok hükmü uygulanmasa da Kanun-ı Esasi, II. Meşrutiyetin ilanına kadar ilan edilen hatt-ı hümayun ve ayan listeleri ile birlikte devlet salnamelerinde yayınlanmıştır⁸⁷.

Meclis-i Umumi'nin süresiz olarak tatil edilmesinden sonra Osmanlı siyasal rejiminin tam olarak mutlak monarşiye geri döndüğünü söylemek mümkün değildir. Zira Kanun-ı Esasi sistemi, geri dönüşü olmayan bir yola sokmuştur. Aşağıda incelenmeye devam edileceği üzere Kanun-ı Esasi'nin kendisi zaten mutlakiyet alışkanlıklarına izin veren bir mühendislikle inşa edilmiş olması nedeniyle parlamentonun süresiz tatile sokulması sonrasındaki bazı uygulamalar aslında Kanun-ı Esasi'nin ihlâline neden olmuyordu. Bu yönüyle bu dönemde Osmanlı Devleti, anayasal/meşrutî bir monarşi değil, anayasası olan bir monarşi görünümünde siyasal yaşantısına devam etmiştir⁸⁸ demek hatalı bir sav olmayacaktır.

b. Yürütme

Kanun-ı Esasi sisteminde yürütme organı ikili yapıdadır⁸⁹. Buna göre yürütme organı padişah (devlet başkanı) ve Heyet-i Vükela'dan (hükümet, kabine) oluşur. Ancak yürütmenin başı sadrazam (başbakan) değil, padişaktır. Padişah, kanun hükümlerini ve şer'i hükümleri yürütmekle görevli ve yetkilidir (md.7).

Padişah- Devlet başkanı olan padişah, saltanat usulüne göre Osmanlı Hanedanı mensuplarından en büyük erkek evladın (ekber-erşat sisteminin devamı) padişah olması usulüne göre belirlenir (md.3).

⁸⁵ Okandan, 1947, s.461-462; Ortaylı, 2012, s.426

⁸⁶ Gözler, 2000, s. 31

⁸⁷ Ortaylı, 2012, s.426

⁸⁸ Ortaylı, 2012, s.534-536

⁸⁹ Gözler, 2000, s. 31

Padişah, aynı zamanda İslam'ın en büyük halifesi unvanına da sahiptir (md.3-4). Padişahın sorumsuzluğu ilkesi kabul edilmiştir (md.5). Padişahın sorumsuzluğu; hukuki, cezai, idari, siyasi anlamda tamdır⁹⁰. Gözler'e göre bunda yadırganacak bir şey yoktur. Tüm Monarşilerde hükümdarın mutlak sorumsuzluğu ilkesi kabul edilmiştir⁹¹. Tanör de meşrutî yönetimlerde devlet başkanının sorumsuz olduğunu vurgulamakta, ancak Kanun-ı Esasi'nin kurduğu sistemde sembolik yetkileri olan bir padişah olmadığı, aktif, yürütme ile yasama organları ve bunların faaliyetleri üzerinde yetkileri olan bir padişahın sorumsuz kılınmasını eleştirmektedir⁹².

Gerçekten de Kanun-ı Esasi sisteminde anayasal monarşilerde beklendiği üzere padişaha sembolik bir makam verilmemiş, icracı ve yetkileri fazla olan bir padişahlık kurumu oluşturulmuştur. Yasama organının bir kanadı olan Heyet-i Ayan'ın kuruluşunda ve yasama faaliyetlerinde son sözü söyleyecek olanın padişah olduğu konusuna yukarıda yasama başlığı altında değinildi. Bunlara ek olarak padişahın Meclis-i Umumi'nin vaktinden önce açılması ve toplantı süresinin kısaltılıp uzatılması konusunda da yetkileri vardır (md.44).

Padişahın yetkileri esas olarak Kanun-ı Esasi'nin 7. maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre; bakanların seçilmesi ve azli, para bastırmak, yabancı devletlerle uluslararası sözleşme yapmak, savaş ve barış ilanı, kara ve deniz kuvvetlerine komutanlık etmek, kanun hükümlerini ve şer'î hükümleri yürütmek, idarenin işleyişine dair genel düzenleyici işlemler hazırlamak, cezaların hafifletilmesi ve affı, Meclis-i Umumi'nin toplantıya çağırılması ve tatili, gerekli görmesi durumunda en geç altı ay içinde yeniden seçim yapılmak üzere (md.73) Meclis-i Umumi'nin feshi padişahın yetki ve görevlerindedir. Bakanlarla birlikte hükümetin başı olan sadrazam ve kabinede yer alan Meşihat-ı İslamî (Şeyhülislamı) belirleyip atama yetkisi de padişaha verilmiştir (md.27). Diğer yandan Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) üyelerinin atanması yetkisi de padişahıdır. Kural olarak Divan-ı Muhasebat üyeleri ömür boyu görev yapmak üzere atanırlar. Ancak padişah bunlardan birini görevden almak isterse Heyet-i Mebusan'ın buna onay vermesi gerekir (md.106).

Görüldüğü gibi kanunların yürütülmesi görevi Heyet-i Vükelaya değil padişaha verilerek yürütme organının asli unsuru esas olarak padişah kılınmıştır. Kanun-ı Esasi ile tanınan Heyet-i Mebusanı fesih yetkisi 7. ve 35. maddede olmak üzere iki yerde padişaha verilmiştir. 7. maddede düzenlenen fesih yetkisine yukarıda değinildi. Buna göre padişah, gerekli görmesi durumunda Heyet-i Mebusan'ı feshedebilecektir. Bu düzenleme ile padişaha Heyet-i Mebusan'ı feshetme konusunda sınırsız bir takdir yetkisi verilmektedir. Zira maddede kullanılan "ledel iktiza" yani gerekli görülmesi ifadesi muğlak bir ifadedir ve bir şartla kayıtlanmamıştır. Bununla birlikte 35. maddede padişaha, rasyonelleştirilmiş parlamentarizmin araçlarını andıran bir

⁹⁰ Gözler, 2000, s. 32

⁹¹ Gözler, 2000, s. 32

⁹² Tanör, 2019, s.143

fesih yetkisi verilmiştir⁹³. Buna göre, Heyet-i Vükela ve Heyet-i Mebusan arasında bir konuda ihtilaf çıkarsa ve Heyet-i Vükela görüşünde ısrar eder ve Heyet-i Mebusan da bu hususu gerekçesi belirtilmek suretiyle tekrar kesin olarak reddederse, keza bu iki heyet uzlaşma yolu bulamazlarsa hükümetin değiştirilmesi veya Heyet-i Mebusan'ın feshi yetkisi padişaha aittir. Bu düzenleme, hükümet ile Heyet-i Mebusan arasında ortaya çıkan uyuşmazlıkları çözmeye⁹⁴ ve meclis çalışmalarının tıkanmasını önlemeye yönelik olarak öngörülmuş gibidir.

Padişahın yürütme faaliyetinin asli unsuru olduğunu söylemiş bulunuyoruz. Bu anlamda, hükümet kararlarının bazıları padişahın onayı ile yürürlüğe girer ve icra olunur (md. 28-29). Heyet-i Vükela üyelerinin Divan-ı Âli'ye sevki konusunda son söz padişahıdır (md.31). Meclis-i Umumi'nin toplantı dönemi dışında, devletin tehlike içine düştüğü bir durumun ya da genel güvenliği ihlal eden bir hâlin ortaya çıkması durumunda, bu konuya ilişkin olarak çıkarılması gereken bir kanunun müzakeresi ve kabulü için Meclis-i Umumi'nin acilen toplanması imkânı da olmazsa Heyet-i Vükela tarafından, meclisin içtima döneminde vereceği karara kadar geçerli olmak üzere padişahın onayı ile geçici nitelikte kanun hükmünde kararname çıkarılabilir (md.36).

Padişaha ayrıca tartışmalı bir yetki verilmişti. 113. maddeye göre hükümetin güvenliğini ihlal ettiği kolluk tahkikatı sonucunda ortaya konulan kişilerin ülke dışına çıkarılması (sürgün) padişahın yetkisindedir. Hükümet darbelerinin önüne geçmek için alınmış sert bir tedbir olarak görebilmek mümkündür bu düzenlemeyi. Ancak yalnızca kolluğun yapmış olduğu bir araştırma sonucuna dayalı olarak bu yetkinin kullanılabilmesi bu yetkinin kötüye kullanılabilmesi konusunda endişe vericidir. Bu bakımdan düzenleme kişi güvenliğini ağır şekilde ihlâl eder niteliktedir. Bu maddenin Kanun-ı Esasi'de öngörülmesi hususu, Kanun-ı Esasi'nin hazırlanış sırasında yoğun tartışmalara neden olmuş ve bu madde sürece açısından bir tıkanma noktası olmuştur. Ancak Sadrazam olan Mithat Paşa'nın Kanun-ı Esasi'yi Tersane (İstanbul) Konferansı'na yetiştirme arzusu onun bu madde konusunda geri adım atmasına ve bu maddenin anayasada yer almasına neden olmuştur⁹⁵.

Heyet-i Vükela- Heyet-i Vükela (Bakanlar Kurulu), Kanun-ı Esasi sisteminde yürütme organının diğer kanadıdır. Bu heyet; sadrazamın başkanlığında, şeyhülislam ve bakanlardan oluşmaktadır. Belirtildiği üzere Heyet-i Vükela'nın tamamının atanması Padişahın yetkisindedir (md.7,27). Heyet-i Vükela, sadrazamın başkanlığında toplanarak iç ve dış meselelere dair önemli hususların görüşüldüğü merciidir (md.28). Görüşülmesi padişahın iznine tabi meselelere dair alınan kararların yürütülmesi padişahın onayına bağlıdır (md.28). Her bir bakan, kendi görev alanına dair doğrudan icrasına yetkili olduğu hususları doğrudan yürütebilir, ancak böyle olmayan hususlar sadrazama arz edilir. Hangi

⁹³ Gözler, 2000, s. 33

⁹⁴ Gözler,2000, s. 33

⁹⁵ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Mithat Paşa maddesi <https://islamansiklopedisi.org.tr> (Son Erişim Tarihi:08.09.2023)

işlerin bakanlar tarafından doğrudan yürütüleceği hususu özel bir düzenlemeyle belirlenecektir (md.29). Bakanlar kendi görev alanlarına dair icraat ve durumlardan sorumludurlar (md.30). Ancak bunların ve genel anlamda Heyet-i Vükela'nın sorumluluğu Meclis-i Umumi'ye karşı değil, padişah tarafından atandıkları için, yine padişaha karşıdır. Heyet-i Vükela'nın meclis tarafından denetlenme yollarına ilişkin olarak bakanlardan soru sorma ve bakanların yargılanmak üzere Divan-ı Âli'ye sevki hususları düzenlenmiştir (md.38,31). Yine Heyet-i Vükela'nın 113. maddeye göre sıkıyönetim ilan etme yetkisi vardır. Buna göre, ülkenin bir yerinde ihtilal olacağına dair emareler ortaya çıktığında geçici olarak bu bölgeye özgü olarak hükümetin sıkıyönetim (idare-i örfiyye) ilan etme yetkisi vardır. Sıkıyönetime ilişkin idare usul ve esasları özel bir düzenleme ile ortaya konulacaktır (md.113).

c. Yargı

Devletin organlarından üçüncüsü olarak anılan yargı organı, Kanun-ı Esasi'nin "Mahakim" (mahkemeler) başlıklı bölümünde 81 ila 91. maddeler arasında düzenlenmiştir. Bu bölümde yargı organına ilişkin temel düzenlemeler yer almakla birlikte yargılamalara ilişkin bazı anayasal güvencelere de yer verilmiştir. Bu anayasal güvencelere bir sonraki başlık altında değinilecektir.

Yargı gücü, Kanun-ı Esasi'ye göre şer'îye ve nizamiye mahkemeleri tarafından kullanılır⁹⁶. Kanun-ı Esasi'nin 81. maddesine göre hâkimlerin taşıyacağı vasıflar, seçilip atanmaları (md.88), statüleri, yükselmeleri, hangi suçları işlemesi durumunda meslekten ihraç edileceği özel kanununda düzenlenecektir. Aynı düzenlemeye göre hâkimler kendileri istifa etmediği sürece ve özel kanununda gösterilen suçları işleyip mahkûm olmadıkça azlolunamazlar. Mahkemeler her türlü müdahaleden azadedir (md.86). Hâkimlerin özlük işlerinin kanun ile düzenleneceği ve azlolunamayacağı düzenlenerek hâkimlere hâkimlik teminatı sağlanmış oluyordu. Bu düzenlemeye ek olarak açıkça mahkemelerin müdahalelere karşı korunması hâkimlerin bağımsızlığının temin edilmesine yöneliktir. Hâkimlerin, bu görevlerini yaparken başka türlü kamu görevlerini de yapamayacakları düzenleme altına alınarak (md.90) hâkimlerin tarafsızlığına katkı sağlanmak istenmiştir. Nitekim hâkim olmanın şartlarını, terfi esaslarını, istinaf mahkemelerinin teşkilini 1879 tarihli Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu düzenlemiştir⁹⁷.

Mahkemeler şer'îye ve nizamiye mahkemeleri olarak ikiye ayrılmış, bu mahkemelerin kuruluşu, görev ve yetkilerinin kanun ile düzenleneceği belirtilmiştir (md.88). Diğer yandan kanun yolu

⁹⁶ Hasan Tahsin Fendoğlu, Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara, 2015, s. 213. Osmanlı Devleti'nde ilk dönemlerden itibaren yargı yetkisi hükümdarın uhdesinde bulunmakla birlikte bu yetki, diğer birçok idari, mülki ve beledi yetki ve görevleri yanında, kadılar tarafından kullanılmaktaydı. 15. yüzyıldan itibaren kadınların göreve başlaması, terfii, çeşitli yerlerde görev yapma usulü, hiyerarşisi normatif düzenlemelerle belirlenmiştir. Ortaylı, 2012, s.261-275.

⁹⁷ Fendoğlu, 2015, s.220

mahkemeleri olarak Mahkeme-i Temyiz ve Mahkeme-i İstinaf'ın bahsi geçmiş (md.92,93,95) ancak kurumsal olarak bu mahkemelere Kanun-ı Esasi'de yer verilmemiştir. Kanun-ı Esasi sisteminde yargı birliği kabul edilmiş, ayrı bir idari yargı kolu benimsenmemiştir (md. 85). Savcılık (müdde-i umumi) anayasal bir statü kazanmış ve bunların da görev ve derecelerinin kanunla düzenleneceği hükmü yer almıştır (md.91). Öte yandan bakanları, Mahkeme-i Temyiz başkan ve üyelerini, padişah aleyhinde hareket edenleri ve devletin güvenliğini tehlikeye atanları yargılamak üzere otuz üyeli bir yüksek mahkeme olarak Divan-ı Âli kurulmuştur (md.92-95).

d. Osmanlı Vatandaşlarının Temel Hak ve Özgürlükleri, Yargılamaya İlişkin Anayasal Güvenceler

Kanun-ı Esasi'nin ikinci bölümünde (md.8 ila 26) Osmanlı vatandaşlarının temel hak ve özgürlüklerine yer verilmiştir. Bu kısma bakıldığında anayasacılık hareketlerinin temel amacı olan devlet iktidarının bu haklarla kısıtlanmasına şahit olunacaktır⁹⁸. Kanun-ı Esasi'nin 9. maddesi Osmanlıların tamamının kişi özgürlüğüne sahip olduğunu belirtmiş, 10. maddesinde kişi hürriyetinin her türlü saldırıdan masun olduğu ve keza 26. maddesinde işkence ve her türlü eziyetin kesinlikle yasak olduğu düzenlenerek kişi güvenliği hakkı da tanınmıştır. Diğer yandan 10. maddeye göre hiç kimse kanunun gösterdiği neden ve suretin dışında başka bir gerekçe ile cezalandırılmaz. Bu hükümle "suçların ve cezaların kanuniliği" ilkesinin kabul edildiği görülmektedir. 11. maddesinde, genel asayiş ve ahlâkı ihlâl etmemek şartıyla ülkede bulunan tüm dinlerin serbest-i icrası yani ibadetlerinin serbestçe yapılabilmesi devletin koruması altına alınarak ibadet hürriyeti tanınmıştır. Bu düzenlemenin aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde öteden beri var olan din ve vicdan özgürlüğünü de koruma altına aldığı görülmektedir. Zira ülkede bulunan her dine ait olan ibadetin icrasına izin verilmesi evleviyetle bu dinlerin benimsenmesine müsaade etmek anlamına gelmektedir.

Kanun-ı Esasi'nin 21. maddesinde mülkiyet hakkı koruma altına alınmıştır. Kamu yararı gerektirmedikçe ve bedeli ilgili kanununa göre peşin olarak ödenmedikçe kamulaştırma yapılamayacağı, aynı düzenlemede hükme bağlanmıştır. Bununla birlikte yine müsadere ve angarya yasaktır (md.24). 22. maddesinde herkesin konut dokunulmazlığı koruma altına alınmıştır. Kanunda gösterilen durumlar dışında hükümet tarafından zorla kimsenin konutuna girilemez.

Basın (matbuat) hürriyeti (düşünceleri basın yayın yoluyla yayma hürriyeti) kanun çerçevesinde serbest bırakılmıştır (md.12). Bu madde basına bir özgürlük alanı tanımaktan çok yönetime basını kontrol etme

⁹⁸ Mustafa Erdoğan, Anayasa Hukuku, Orion Kitabevi, Ankara, Aralık 2011, 7. Baskı, s.144

noktasında geniş bir hareket alanı sağlamaktadır⁹⁹. Sansür ise yasaklanmamıştır. Ancak sansür uygulaması ilk olarak Kanun-ı Esasi'nin ilanından önceki dönemde basına ilişkin kararnamelerde öngörölmüştür¹⁰⁰.

Osmanlı vatandaşları haklar ve yükümlölükler konusunda kanun önünde eşit kılınarak kanun önünde eşitlik prensibi kabul edilmiştir (md.17). Kanun-ı Esasi yargılamalara ilişkin de bazı güvenceler ortaya koymuştur. Bu düzenlemelerin birçoğu yargı organının düzenlendiği 81 ila 91. maddeler arasında yer almıştır. Ancak bazı yargısal güvencelerin de temel hak ve özgürlükler kısmında düzenlendiği görölmektedir. Bu kabilden olmak üzere; kimsenin yasayla bağı olduğu mahkeme dışında bir mahkemeye gitmeye zorlanamayacağı (md.23), bir davaya ancak kanunen ait olduğu mahkemede bakılabileceği (md.85,88), her ne nam altında olursa olsun belirli konuları bağı olduğu mahkeme dışında karara bağlayacak bir mahkeme, komisyon vesairenin kurulamayacağı şeklindeki hükümler “tabii/kanuni hâkim” ilkesinin benimsendiğini gösterir¹⁰¹. Yargılamaların aleniyeti kabul edilmiş (md.82), herkesin mahkemeler nezdinde haklarını savunabilmek için gerekli gördüğü meşru vasıtaları kullanabileceğine yer verilerek hak arama özgürlüğü güvence altına alınmıştır (md.83)¹⁰². Yine anıldığı gibi işkence ve her türlü eziyetin yasaklanması şüpheli veya sanıklar için bir güvencedir¹⁰³.

Osmanlı vatandaşlarının kanun ve alt düzenleyici işlemlere göre her türlü şirket kurma özgürlükleri vardır (md.13). Genel ve özel öğretim belirli kanununa tabi olunduğu sürece serbesttir (md.15). Diğer yandan Osmanlı ülkesindeki tüm okullar devletin gözetimi altında olmakla birlikte farklı milletlerden bulunan vatandaşların kendi inanç konularına ilişkin yapılacak eğitim-öğretim usullerine karışılmayacaktır (md.16).

Osmanlı vatandaşlarının siyasi haklarına bakıldığında; öncelikle dilekçe hakkı 14. maddede karşımıza çıkmaktadır. Bu hükme göre Osmanlı vatandaşlarının gerek bireysel gerekse de toplu olarak, kendilerine veya genel konulara ilişkin olarak ilgili mercilere ya da Meclis-i Umumi'ye dilekçe verme, keza memurların eylemlerinden ötürü şikâyetle bulunma hakları bulunmaktadır. Tüm Osmanlı vatandaşları ehliyet ve kabiliyetlerine göre kamu görevine girme hakkına sahiptir. Ancak kamu görevinde istihdam olunabilmek için devletin resmi dili olan Türkçe'yi bilmek zorunludur (md.18,19). Mali yükümlölüklerin ancak kanuna dayalı olarak koyulabileceği (md.25,96)¹⁰⁴, keza herkesten gücüne

⁹⁹ Gökhan Demirkol, “Tanzimat Mizahinin Sonu: 1877 Matbuat Kanunu Tartışmaları ve Osmanlı'da Mizah Dergilerinin Kapanması”, Hitit Üniversitesi Sosyalbilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 9, Sayı 2, Aralık 2016, s.692

¹⁰⁰ Demirkol, 2016, s.691-692

¹⁰¹ Benzer şekilde Tanör, 2019, s.147

¹⁰² Gözler, 2000, s. 28

¹⁰³ Tanör, 2019, s.147

¹⁰⁴ Bu husus 25. maddede açıkça belirtilmiş, 96. maddede de “Tekâlif-i devletin hiçbirini bir kanun ile tayin olunmadıkça vaz ve tevzi ve istihsal olunamaz” hükmüne yer verilerek teyit edilmiştir. Aynı yönde Müge Vatansever Öztürk,

göre vergi alınacağı belirtilmiştir (md.20). Görüleceği üzere vergi adaleti sağlanmaya çalışılmış, yanı sıra vergilerin kanuniliği prensibi kabul edilmiştir. Kanun-ı Esasi'de açıkça seçme ve seçilme hakkı müstakil bir maddede yer almamasına rağmen Heyet-i Mebusan seçimlerinin öngörülmesi vatandaşlara dolaylı olarak seçme ve seçilme hakkı verildiğini de göstermektedir¹⁰⁵. Vatandaşlık hakkı ise 8. maddede düzenlenmiştir. Özel kanununa göre vatandaşlık hakkı kazanan herkesin dinine ve mezhebine bakılmaksızın Osmanlı Devleti vatandaşı sayılacağı belirtilmiştir.

e. Kanun-ı Esasi'nin Üstünlüğü, Bağlayıcılığı ve Değiştirilmesi

Yukarıda görüldüğü üzere Osmanlı meşrutî monarşisi Kanun-ı Esasi hükümleri ile kurulmuştur. Sistemin gerçek anlamda bir meşrutî monarşi kurmayı başarabilip başaramadığı tartışması bir kenara, kurulan bu sistemin devamı ve vatandaşlara tanınan hak ve özgürlüklerin korunması Kanun-ı Esasi hükümlerinin bağlayıcılığı ve üstünlüğünün sağlanması ile gerçekleştirilecektir.

Bakıldığında bu hususa ilişkin olarak göze çarpan ilk düzenleme Kanun-ı Esasi'nin 115. maddesidir. Bu düzenlemeye göre “Kanun-ı Esasi'nin bir maddesi bile hiçbir sebep ve bahane ile tatil veya icradan iskat edilemez.”¹⁰⁶. Bu hükmün Kanun-ı Esasi'nin bağlayıcılığını düzenlediği savlanabilir¹⁰⁷. Bu düzenlemenin, sistemin aktörleri olan padişah, Heyet-i Vükela, Meclis-i Umumi ve mahkemeler ve yine tüm idari teşkilatı bağladığı sonucu çıkarılabilir. Ancak bu hükmün kanımızca anayasanın üstünlüğü ile doğrudan bir ilgisi yoktur. Bu hükmün anayasanın üstünlüğü ile bir ilgisinin bulunmaması Kanun-ı Esasi'de anayasanın üstünlüğünün sağlanmadığı anlamına gelmemektedir.

Kanun-ı Esasi'nin farklı hükümlerinden, anayasanın üstünlüğü hususunun, aslında söz konusu anayasada bulunduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Söz gelimi Kanun-ı Esasi'nin 64. maddesinde Heyet-i Ayan'ın, Heyet-i Mebusan'dan gelen kanun ve düzenleme tekliflerini Kanun-ı Esasi hükümlerine göre değerlendireceği, bunlara aykırı olanları mütalaası ile birlikte ya kesin olarak reddedeceği, ya da tadil ve tashih edilmek üzere Heyet-i Mebusan'a iade edeceği düzenlenmiştir. Heyet-i Ayan'ın bu yetkisinin 1852 tarihli Fransız Anayasası'nda öngörülen Senato'ya verilen yetkiden mühlhem olduğu belirtilmiştir¹⁰⁸. Görüldüğü üzere kanun tekliflerinin Kanun-ı Esasi hükümlerine uygunluğunun

---

“Vergilerin Kanuniliği İlkesinin Tarihsel Gelişimi”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 16, Özel Sayı 2014, s.4834

¹⁰⁵ Tanör, 2019 s.146; Gözler, 2000, s. 28

¹⁰⁶ Kanun-ı Esasi hükümlerinin hiçbir sebep ve bahane ile icrası durdurulamaz ve gereğinin yapılmasından kaçınılamaz.

¹⁰⁷ Tanör, 2019, s.147-148; Gözler, 2000, s. 35

¹⁰⁸ Seda Örsten Esirgen, “Osmanlı Parlamentosunda Anayasaya Aykırılık Tartışmaları”, İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.11, S.2., 2020, s. 426

denetlenmesinin öngörülmesi zorunlu olarak bu tekliflerin Kanun-1 Esasi'ye uygun olması düşüncesinin benimsendiğini gösterir. Yine Heyet-i Vükela'nın kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisini düzenleyen 36. maddesinde çıkarılacak bu geçici kanun hükmünde kararnamenin Kanun-1 Esasi hükümlerine aykırı olmaması gerektiği belirtilmektedir. Bu düzenlemeler değerlendirildiğinde, Kanun-1 Esasi'nin kanun ve kanun hükmünde kararnamelere göre daha üst yerde konumlandırıldığı ve bu anlamda bu sayılanlara üstünlüğünün olduğu anlaşılmaktadır.

Kanun-1 Esasi'nin değiştirilmesine ilişkin düzenleme ise 116. maddede yer almaktadır. Bu düzenlemeye göre Heyet-i Vükela, Heyet-i Ayan veya Heyet-i Mebusan'dan bir anayasa değişikliği teklifi gelirse, bu teklifin Meclis-i Umumi heyetlerinin her ikisinde de üye tamsayısının üçte ikisi tarafından kabul edilmesi ve işbu teklifin padişah tarafından da onaylanması durumunda değişiklik gerçekleştirilip yürürlüğe girebilecektir. Buna göre, Kanun-1 Esasi sisteminde tali kurucu iktidar padişah ile Meclis-i Umumi arasında paylaşılmıştır. Padişah, tek başına tali kurucu iktidarı kullanamaz. Meclis-i Umumi ise bu iktidara sahiptir; ancak yaptığı değişikliklerin yürürlüğü için padişahın onayı gerekmektedir¹⁰⁹. Burada da padişahın mutlak veto yetkisi göze çarpmaktadır. Öte yandan, anayasa değişikliği için normal kanunların kabulüne göre daha yüksek bir nisap (üye tamsayısının üçte ikisi) öngörülmesi Kanun-1 Esasi'nin katı bir anayasa olduğunu, yine kanunlara ve kanun hükmünde kararnamelere üstünlüğünü gösterir.

f. Kanun-1 Esasi Hakkında Bir Değerlendirme

Doktrinde Kanun-1 Esasi'nin bir anayasa olup olmadığı tartışılmıştır. Kanımızca bu konuda Gözler'in yaklaşımı¹¹⁰ yerindedir. Kanun-1 Esasi maddi anlamda bir anayasadır. Zira yukarıda görüldüğü üzere, devletin temel organları olan yasama, yürütme, yargının kuruluşu, işleyişi ve bunların ilişkileri ile Osmanlı vatandaşlarının temel hak ve özgürlükleri, Kanun-1 Esasi ile düzenleme altına alınmıştır. Bağlayıcı ve üstünlüğü olan ve öte taraftan diğer kanunlara göre değiştirilmesi daha zor yapıda olması nedeniyle şekli anlamda da Kanun-1 Esasi, bir anayasadır.

Meşruti monarşi, hükümdarın saltanat haklarının kanuni bir sınırlamaya tabi tutulduğu monarşidir. Başka bir ifade ile bu tür monarşide hükümdarın yanında devlet iktidarını onunla birlikte paylaşan ve en azından bir kısmı halk tarafından seçilen bir parlamento vardır¹¹¹. Öyleyse Kanun-1 Esasi ile meşruti monarşi idaresi gerçekleşmiş midir? Padişahın yetkilerinin kısıtlanarak halkın temsilcilerinden oluşan parlamento, devlet yönetiminde hatırı sayılır şekilde söz sahibi olmuş mudur? Bu sorulara olumlu cevap vermek olanaklı değildir.

---

¹⁰⁹ Gözler, 2000, s. 36

¹¹⁰ Gözler, 2000, s. 25-26

¹¹¹ Kemal Gözler, Devletin Genel Teorisi, Ekin Yayınevi, Bursa, Ağustos 2014, s.110

Kanun-ı Esasi, sistemin merkezi ve egemeni padişah olarak tasarlanan bir anayasal mühendislikle vücuda getirilmiştir. Padişahın Meclis-i Umumi'de kabul edilen kanun ve anayasa değişikliği tekliflerinin geçerliliği ve yürürlüğü açısından kilit konumda oluşu, yasama yetkisi anlamında, paragrafın ilk cümlesindeki tezi destekler bir veridir. Sistem parlamento bir görünümde ve fakat gerçek anlamda parlamenter değildir¹¹². Yasama ve yürütme arasındaki kuvvetler ayrılığı tam olarak kurulamamıştır. Meşrutî monarşilerde olması beklendiği gibi hükümdar olan padişah sembolik bir konumda değil, icracı ve çok aktif bir statüdedir. Sadrazam ve tüm kabinenin atanması yetkisi padişahta olduğu için kabine padişaha karşı sorumludur. Kabinenin bazı kararlarının yürürlüğe girmesi ve kanun hükmünde kararname çıkarma konusunda son sözün padişahta olması yürütme faaliyeti açısından da padişahın etkinliğini ortaya koymaktadır. Tüm bu analizler sonucu ortaya çıkan veriler bizi Kanun-ı Esasi sisteminin tam anlamıyla meşrutî monarşi kuramadığı sonucuna götürmektedir¹¹³.

Kanun-ı Esasi'nin tam anlamıyla meşrutî monarşi kuramadığından söz ederken "tam anlamıyla" ifadesi bilinçli olarak seçilmiştir. Zira sistemin hiçbir anlamda meşrutî monarşi yanlarının olmadığını da söylemek mümkün değildir. Bir kere devlet iktidarı anayasada öngörülen temel hak ve özgürlüklerle sınırlanıyordu. Yine padişahın bir anayasayla, yani üstün bir hukukla bağlı olması öngörülüyordu¹¹⁴. Bunların yanı sıra artık Meclis-i Umumi'nin katılımı olmadan kanun yapma faaliyeti padişah tarafından tek başına gerçekleştirilemiyordu.

Genel anlamda meşrutiyet hareketleri ve özel olarak da Kanun-ı Esasi, kişilerin artık hükümdarın tebaası değil, devletin hak ve yükümlülüklerine sahip bir vatandaşı olduğu bilincini geliştirdi¹¹⁵. Öngörmüş olduğu temel hak ve özgürlükler de kanımızca Kanun-ı Esasi'yi değerli kılmaktadır. Bu hakların bazılarında İslam Hukuku'ndan kaynaklı olarak Osmanlı vatandaşları tarafından Kanun-ı Esasi öncesi dönemde yararlanılmaktaydı; ancak bu hakların nicelik bakımından artırılarak bir anayasa normu haline getirilmeleri temel hak ve özgürlükler açısından önemli bir gelişmedir. İnsan haklarının kuşaklar halinde geliştiği dikkate alındığında¹¹⁶ Kanun-ı Esasi, dönemi itibariyle ilk kuşak hakların neredeyse tamamını içermektedir. Yine dikkat çekilmesi gereken diğer bir konu, Kanun-ı Esasi'nin içerdiği yargısal güvencelerin, hak arama özgürlüğü ve mahkemelerin bağımsızlığının sağlanmasına ilişkin hükümlerinin döneminin Batı Avrupa anayasalarıyla boy ölçüşebilir nitelikte¹¹⁷ ve 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'ndan çok ileri bir

---

¹¹² Tanör, 2019, s.144

¹¹³ Gözler, 2000, s. 36

¹¹⁴ Erdoğan, 2011, s.144

¹¹⁵ Benzer şekilde L. Gelvin, 2016, s.183

¹¹⁶ Halil Kalabalık, İnsan Hakları Hukuku, Seçkin Yayıncılık, Ankara, Ekim 2015, 4. Baskı, s.56-57

¹¹⁷ Gözler, 2000, s. 36

düzeyde olduğudur¹¹⁸. Kanun-ı Esasi'nin kabulünden sonra yapılan seçimler sonucunda Heyeti Mebusan'ın oluşmasıyla halk da vekilleri aracılığıyla siyasal sistemin bir parçası olmuş¹¹⁹, temsil fikri toplumda ve siyasal sistemde yeşermeye başlamıştır.

Kanun-ı Esasi aslında, Sened-i İttifak'tan kendisine kadar geçen süreçte Osmanlı Devleti'nde anayasal düşüncenin ulaştığı seviyenin sınındığı, anayasaya giden süreçteki iç ve dış dinamiklerin Osmanlı padişahının yetkilerini aşındırabilme gücünün test edildiği bir turnusol kâğıdı idi. Bu konuda, günümüz anayasal düşüncesinin ulaştığı seviyeye ya da yüzyıllara dayanan anayasal tartışma geçmişiyle sahip çağdaşı Batı Avrupa'daki örneklerinin seviyelerine göre Kanun-ı Esasi'nin çok başarılı olduğu söylenemez. Ancak yaklaşık yetmiş yıllık bir anayasal tartışmanın ve tabandan gelen güçlü bir zorlamanın değil de bir avuç aydın ve bürokratin ön ayak olması ile padişahın iradesinin bir ürünü olan Kanun-ı Esasi'nin, bahsi geçen seviyeler ile değerlendirilerek, bir yere oturtulması hakkaniyetli bir yaklaşım değildir. Bu perspektiften bakıldığında, yetmiş yıllık anayasal tartışma geçmişi olmasına rağmen Kanun-ı Esasi'nin ve buna dayalı parlamento tecrübesinin, hiç de fena olmayan, yabana atılmayacak bir anayasacılık deneyimini ülkemize yaşattığı bir gerçektir. Keza ülkemizdeki anayasal düşüncenin Kanun-ı Esasi ile vardığı somut seviyenin izleyen yıllarda varılan noktalar bakımından bir kilometre taşı olduğunu da tespit etmek, Kanun-ı Esasi'ye olan vefa borcunun gereğidir.

Bununla birlikte belirtmek gerekir ki, yalnızca bazı aydın ve bürokratların ön ayak olmasıyla değil de geniş toplumsal tabana yayılan bir anayasa isteğine dayalı olarak ortaya çıksaydı, Kanun-ı Esasi'nin, padişahın yetkilerinden çok daha fazlasının demokratik kurumlara transferine neden olması işten bile değildi. Nitekim meşruti monarşinin ikinci evresinde tam olarak olan budur.

C. Parlamentosuz Döneme Dönüş

Meclis-i Umumi'nin 14 Şubat 1878'de padişah tarafından Kanun-ı Esasi'nin 7. ve 43. maddesine göre tatile sokulup kasım ayı başında padişah tarafından toplantıya çağrılması gerekirken toplantıya çağrılmaması üzerine Osmanlı Devleti'nde yönetim tekrar meclisin olmadığı döneme dönmüştür. Kanun-ı Esasi yürürlükte kalmakla birlikte özellikle yasamaya ilişkin düzenlemeleri pratikte hükümsüz kalmıştır.

---

¹¹⁸ Gözler, 2000, s. 36; Tanör, 2019, s.147; Benzer şekilde Fendoğlu, 2015, s. 221

¹¹⁹ Uzun, 2005, s.156

III. MEŞRUTİ MONARŞİNİN İKİNCİ EVRESİ

A. Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Arka Plan

19. yüzyılın son çeyreğiyle 20. yüzyılın ilk on yılı arasında dünyanın belli bölgelerinde bir meşrutiyet rüzgârı esiyordu. Özellikle Osmanlı ve yakın coğrafyasında (İran, Mısır gibi) hem yerel hem de yerel dışı faktörlerin etkisiyle zaman meşrutiyet yönetimlerine doğru akıyordu. Bu dönemde dünya ekonomisinde artan sıkıntılar, ağırlaşan emperyalist baskılar, emperyalistlerin kendi aralarındaki siyasi rekabetler, siyaset ve toplum içindeki rolleri henüz belirlenmemiş sınıfların yönetimde söz sahibi olma istekleri söz konusu meşrutiyet hareketlerine ivme kazandırıyordu¹²⁰.

1873-1896 yılları arasında dünyanın her yerinde etkili olan ekonomik kriz farklı coğrafyalarda yaşayan halk kitlelerini etkiliyordu. Bu kitleler, yaşadıkları coğrafyadaki özgün şartlara göre bu olup bitene tepki gösteriyordu. Söz gelimi bu tepkilere Avrupa ve Kuzey Amerika'nın şehirleri ve fabrikalarında komünizm, sendikacılık ve anarşizm, Avrupa'nın Yahudilerle meskûn bölgelerinde anti-semitizm damgasını vuruyordu. Osmanlı ve yakın coğrafyasında ise ekonomik şartlardan doğan memnuniyetsizlik, meşrutiyet yanlısı hareketlere kanalize oluyordu. Bu dönemde, Osmanlı ve Mısır ekonomisi çökmüş, dış borçların ödenebilmesi için, yönetimi borç veren devletlerin idaresinde bulunan genel borç idareleri kurulmuştu. Dolayısıyla bu devletler ekonomik bağımsızlığını yitirmiş, hızla siyasal bağımsızlığını da yitirmeye doğru gidiyordu. Tüm bu gelişmeler meşrutiyet yanlılarının ki bunların arasında Batıcı sekülerler olduğu gibi islami modernistler de vardı, safları sıklaştırmalarına ve siyasal reform çağrılarını yapmalarına neden olmuştur. Ülkenin içinde bulunduğu tüm sorunların sorumlusu mevcut yönetim anlayışı, devası ise anayasal/parlamentolu meşrutiyet yönetimleriydi. Benzer anlayışlar anayasalı/parlamentolu yönetimlere geçen Japonya (1874), Rusya (1905), Meksika (1910), Çin'deki (1911) meşrutiyet yanlıları için de geçerliydi¹²¹.

19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başında, iletişim teknolojilerindeki gelişmeler ile ulaşım imkânlarının demiryolu ağlarıyla artması, iletişim ve haberleşmenin kolaylaşmasını sağlamıştır. Öte yandan imparatorlukların denetimi dışında gelişen göç hareketleri ve işçi göçü gibi nedenler fikirlerin coğrafyalar arasında taşınmasına neden olmuştur. Bu gibi faktörler, meşrutiyet fikirlerini farklı devletlerin kamuoyunun dikkatine ve aksiyon sahasına taşımıştır¹²².

Osmanlı ve yakın coğrafyasında bulunan meşrutiyet yanlıları emperyalizme karşı devlet yönetimlerini etkisiz kalmakla suçluyorlardı. İşin ilginç kısmı ise bu kadroların önemli bir kısmının aslında hedef aldıkları emperyalizmin ürünü olmasındadır. Bu kadrolar, kültürel

¹²⁰ Gelvin, 2016, s. 179

¹²¹ Gelvin, 2016, s. 179-181

¹²² Gelvin, 2016, s. 182

emperyalizmin bir sonucu olarak ülkelerinde kurulan teknik okulların mezunları arasından çıkmışlar ve sömürgeci devletlerin ülkeleri üzerindeki emellerini gerçekleştirmelerine engel olacak siyasal reform taleplerinde bulunmuşlardır. Bu kadrolar iyi eğitilmiş ve liyakatli olduklarını düşündüklerinden, devletin geleceğini belirlemede daha büyük rol üstlenmeyi talep ediyorlar, anayasa ve parlamentonun bu rolü teminat altına alacağını düşünüyorlardı¹²³. Osmanlı'da bu kadroları, başka bir ifade ile meşrutiyet muhalefeti temsil eden grup Jön Türk'lerdi.

B. Jön-Türk Muhalefeti

Meclis-i Umumi'nin süresiz tatil edilip yeniden toplantıya çağrılmaması üzerine bir süre daha devam eden meşrutiyet muhalefeti, daha sonra uzunca bir süre sürecek suskunluk dönemine girmiştir. Bu suskunluk yüzyılın sonuna doğru bozulacak ve meşrutiyet muhalefeti selefleri olan Yeni/Genç Osmanlıların külleri üzerinden Jön Türkler olarak yeniden doğacaktır.

Daha sonra meşrutiyet ihtilâlini yapmaya muvaffak olacak Jön Türk muhalefeti ilk kez 1889'da İttihad-ı Osmani Cemiyeti adı altında örgütlenmeye başlamış, gizli örgütlenme yükseköğrenim öğrencileri arasında yayılmıştır. 1896 yılında başarısız bir darbe girişimi sonrasında geçirilen tahkikatlar ve sürgünler nedeniyle yurt içindeki muhalefet hareketi bir süreliğine bastırılmıştır. 1906 yılına kadar yurt dışında teşkilatlanmasını ve çalışmalarını sürdüren Jön Türk hareketi için aynı yılın Eylül ayı içerisinde Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurulması önemli bir gelişme oldu. Bu gizli cemiyet kısa sürede Rumeli'de bulunan ordu ve yüksek bürokratların arasında hızla yayıldı ki bu yayılma 1908 yılında Rumeli'de gerçekleştirilecek ihtilâlin kadrolarını temin edecekti. Bu örgüt bir süre sonra ihtilâlcî İttihat ve Terakki Cemiyeti çatısı altına girecek, yurt içinde ve yurt dışındaki tüm muhalif unsurlar adı geçen cemiyetin şemsiyesi altında Rumeli'de yoğun propaganda faaliyetinde bulunacaktır. Yurt içinde ve yurt dışında basın-yayın yoluyla meşrutiyetçi fikirleri yayan Jön Türk muhalefeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti çatısı altında ihtilâlcî kadrolarını da oluşturunca yukarıda yer verilen siyasi, ekonomik ve sosyal olayların da zorlaması sonucunda 23 Temmuz 1908 günü Rumeli'de hürriyeti ve meşrutiyet yönetimi ilan ettiklerini duyurmuşlardı¹²⁴. Bunun üzerine II. Abdülhamit, Heyet-i Vükela'nın halkın arasında kan dökülmesinin önlenmesi için Kanun-ı Esasi'nin ilanı ile Heyet-i Mebusan'ın toplanmaya çağrılması önerisi doğrultusunda bir irade yayınlayarak 24 Temmuz 1908 günü Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulduğu ve Mebusan Meclisi'nin toplantıya çağrıldığını ilan etmiştir¹²⁵.

¹²³ Gelvin, 2016, s. 182

¹²⁴ İkinci Meşrutiyetin İlk Yılı, 23 Temmuz 1908- 23 Temmuz 1909, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021, s.20-25

¹²⁵ İkinci Meşrutiyetin İlk Yılı, 23 Temmuz 1908- 23 Temmuz 1909, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021, s.19

Böylece meşrutiyet yeniden ilan edilmiş ve Meşruti Monarşinin İkinci evresi başlamış oluyordu. Parlatentonun yeniden toplantıya çağırılmasıyla yeniden seçimler yapıldı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti listeleri seçimleri ezici bir çoğunlukla kazandı. 17 Aralık 1908 günü meclis açıldı ve çalışmaya başladı. 31 Mart olaylarından sonra Sultan II. Abdülhamit Meclis-i Umumi tarafından hal edilerek yerine Mehmet Reşat getirildi. 31 Mart hareketinin bastırılması ve padişahın değiştirilmesinden sonra Meclis-i Umumi 22 Ağustos 1909 tarihli bir kanunla Kanun-ı Esasi'nin öngördüğü usule uyarak anayasada bazı değişiklikler yaptı. Bu kanunla toplam 21 maddede değişiklik yapıldı, bir madde kaldırıldı ve üç yeni madde anayasaya eklendi.

C. Gerçek Anlamda Meşruti Monarşiye Geçiş: 1909 Kanun-ı Esasi Değişiklikleri

22 Ağustos 1909 tarihli değişiklik kanununa dair Heyet-i Ayan kararnamesinde anayasa değişikliğinin gerekçesi mahiyetinde olacak bir metin ortaya konulmuştur. Bu metne göre, içinde bulunulan toplantı dönemi içerisinde zamanın yetersiz oluşu nedeniyle Kanun-ı Esasi'nin tamamının gözden geçirilmesine imkân bulunmamasına rağmen meşruti idare ile milli hâkimiyetin teyidi ve meşruti idareye gerçek anlamda geçildiğinin kamuoyuna deklare edilmesi için Kanun-ı Esasi'nin acil ve mühim olan maddelerinin gözden geçirildiği, yetersiz ve belirsizliğe yol açanlarının ise ikmal edildiği, diğer maddelerinin ise gözden geçirilmesinin ileriki yasama dönemlerine bırakıldığı belirtilmiştir. Görüldüğü üzere bu değişikliklerin gerekçesinde milli hâkimiyetten bahsedilmekte, gerçek anlamda meşruti monarşiye geçilmesi amaçlanmaktadır.¹²⁶

1. Yasamayla İlgili Değişiklikler

Yapılan anayasa değişikliği ile Heyet-i Mebusan ve Heyet-i Ayan'ın kuruluşunda herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Ancak kanun yapma faaliyeti bakımından ciddi değişiklikler yapılmıştır. Buna göre Meclis-i Umumi'nin kanun yapma konusunda padişahın iznini alma zorunluluğu kaldırılmış, kanunların meclislerde kabulünden sonra Şura-yı Devlete gönderilmesi usulü de terk edilmiştir. Yeni düzenlemeye göre yeni kanun teklifi (artık her konuda olabilir) veya mevcut kanunların tadili teklifi Heyet-i Vükela, Heyet-i Mebusan ve Heyet-i Ayan tarafından yapılabilecek, mecliste söz konusu kanunun kabulü halinde bu kanun onaylanması için padişaha gönderilecektir (md.53). Kanunların onayı ve ilanı yetkisi/görevi padişaha verilmiştir (md.7). Padişah kendisine gelen kanun tekliflerini iki ay içinde ya onaylar ya da bir kere daha görüşülmesi için parlamentoya iade eder. İade edilen bu kanunun yeniden

¹²⁶ Söz konusu değişikliklere ilişkin Heyeti Ayan kararnamesi ve anayasa değişikliği kanununun Latin harfleriyle yazılmış bir nüshasına <https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/1876/1876-1/1876-1-degisiklik.pdf> linkinden ulaşılmıştır. (Son erişim tarihi:23.12.2019)

parlamentoda kabulü, müzakereye katılanların üçte ikisinin kabulüne bağlıdır (md.54). Aciliyetine meclisçe karar verilmiş kanunlar ise on gün içinde ya onaylanır ya da iade edilir. Bu arada padişaha da kanun teklifinde bulunma yetkisi verilmiştir (md.7). Kanunların kabulünde padişaha önemli bir zorlaştırıcı veto yetkisi verilmiştir. Ancak her halükarda padişah karşısında üçte iki çoğunluğuna ulaşan bir meclisin padişahın bu vetosunu aşması mümkündür. Diğer yandan Heyet-i Mebusan'ın başkanını seçme yetkisi padişahın alınarak ilgili heyete verilmiştir.

Padişahın, gerekli görmesi durumunda meclisi feshedebilme imkânı 7. maddeden çıkarılmış, tek fesih yetkisi 35. madde uyarınca kullanılabilir. Bu yetki de oldukça zorlaştırılmış ve yine Meclisin çalışması önünde ortaya çıkabilecek tikanıklıkların önünü açmaya yönelik olarak öngörülmüştür. Buna göre Heyet-i Vükela ile Heyet-i Mebusan arasında bir konuda anlaşmazlık çıkar ve Heyet-i Vükela fikrinde ısrar ederse, Heyet-i Mebusan ikinci kez kesin olarak reddederse bunu, Heyet-i Vükela, ya Mebusan'ın kararını kabul eder ya da istifa eder. İstifa etmesi durumunda yeni kurulan Vükela Heyeti de öncekinin fikrinde ısrar eder ve Heyet-i Mebusan tekrar gerekçeli olarak reddederse bu kararı, padişah, Heyet-i Ayan'ın görüşünü aldıktan sonra, üç ay içerisinde yeniden seçimlerin yapılması şartıyla Meclis-i Mebusan'ın feshine karar verebilir (md.7,35).

Kanun-ı Esasi'nin 7. maddesinde padişahın uluslararası anlaşma yetkisi korunmakla birlikte eğer anlaşma barış yapmaya, ticarete, arazi terkine ve kazanılmasına, Osmanlı vatandaşlarının asli haklarına ilişkin ise veya devlet tarafından harcama gerektiriyorsa Meclisi Umumi'nin onayı şart koşulmuştur.

2.Yürütmeye İlgili Değişiklikler

1909 Kanun-ı Esasi değişiklikleri yürütmeye ilgili de ciddi değişiklikler içermekteydi. Öncelikle padişah için; şer'i hükümlere, Kanun-ı Esasi hükümlerine riayet edeceği ve vatan ve millete sadakat göstereceğine dair bir yemin 3. maddeye eklenmiştir. Padişah artık yalnızca sadrazam ve şeyhülislamı atayabilmekte, Heyet-i Vükela üyelerini yani bakanları ise sadrazam belirlemekte, padişah ise sadece atamaktadır (md.7,27). Bakanlar kendi görev alanlarına giren konulardan bireysel olarak, kabinenin ortak siyasetinden ise müştereken Meclis-i Mebusan'a karşı sorumludur (md.30). Karşı imza kuralı getirilmiştir (md.30).

3. Temel Hak ve Özgürlüklerle İlgili Değişiklikler

Kanun-ı Esasi değişiklikleriyle de temel hak ve özgürlüklerin alanı daha da genişlemiştir. Bu anlamda; 10. maddeye kanun dışı cezalandırma yasağına ek olarak kanun dışı tutuklanma yasağı da eklenmiştir. 12. maddeye göre basın yayın yine kanun dairesinde serbesttir ancak sansür yasaklanmıştır. 113. maddede padişaha verilen sürgün yetkisi ilga edilmiştir. Haberleşme gizliliği kabul edilerek postanelere verilen evrakın

sorgu yargıcı veya mahkeme kararı olmadan açılmayacağı düzenlemeye bağlanmıştır (md.119)¹²⁷. Osmanlı vatandaşlarına toplanma ve cemiyet kurma hakkı da tanınarak temel hak ve özgürlüklerin kapsamı biraz daha genişletilmiştir (md.120).

4. Kanun-ı Esasi Değişiklikleriyle İlgili Bir Değerlendirme

Yukarıda yer verilen değişiklikler dikkate alındığında padişahın yasama faaliyeti üzerindeki egemenliği sona erdirilmiş, yasama konusunda asli organ Meclis-i Umumi haline getirilmiştir. Yine yürütme organının ekseni gerçek bir meşruti monarşide olduğu gibi padişahın Heyet-i Vükela'ya doğru kaymıştır. Padişahlık, sembolik yetkileri olan bir statüye dönüştürülmüştür. Heyet-i Vükela, Meclis-i Mebusan'a karşı sorumludur. Sistemde yasama organı biraz daha ön plana çıkarılmış, yürütme ve yasama organı arasında kuvvetler ayrılığı prensibi kurulmuştur. Bu tespitlere göre Kanun-ı Esasi'nin 1909 yılındaki değişiklikleriyle sistem parlamentarizme doğru evrilmiş ve bu değişikliklerle gerçek anlamda meşruti idare sistemine geçiş yapılabilmektedir. Yeni sistem tam anlamıyla meşruti monarşi olmasına rağmen uygulama sadece belli bir süre bu sistem üzere ilerlemiştir. Bâb-ı Âli baskınından sonra 1913-1918 yılları arası iktidarı perçinlenen İttihat ve Terakki Partisi ülkeyi kanun-ı muvakkatlerle (kanun hükmünde kararnameler) yönetmiştir.

SONUÇ

Kanun-ı Esasi'nin ortaya çıkış serüveninde Osmanlı'nın kendi bünyesinden kaynaklanan zorlayıcı nedenler olduğu gibi süreci dışarıdan hızlandıran bazı konjonktürel olaylar da meydana gelmiştir. Tanzimat ve Islahat Fermanları'yla temel hak ve özgürlükler lehine padişahın yetkileri sınırlanmıştır. Tanzimat Dönemi'nde modern bürokrasinin karar alma süreçlerinde yer alması sarayın ve padişahın iktidar tekelinin kırılmasına neden olmuştur. Tanzimat Meclisleri yasaların yapılmasında oynadıkları rollerle, keza çalışma ve müzakere usulleriyle parlamentolu rejimin ilk denemeleri olmuşlardır. Yine bu meclisler yoluyla kararların alınmasında tek ferdin iradesinden meclis ve heyetlerden oluşan kolektif iradeye doğru gidiş baş göstermiştir.

Yine vilayet, kaza ve livalarda kurulan taşra meclisleri, meşrutiyet parlamentoculuğuna giden yolda, çalışma ve müzakere gelenekleri ile bir hazırlık aşaması olmuştur. Öte taraftan özerk vilayetlerde kabul edilen nizamnamelerle kurulan yönetim sistemi, bunların bağlı olduğu Osmanlı Devleti'nin yöneticilerini ve aydınlarını etkilemiştir. Yine Osmanlı azınlıkları olan Hıristiyan, Musevi ve Ermeni toplumunun nizamnameleri ile oluşturulan idare meclisleri ve buradaki uygulamalar, parlamentolu yönetimin prensipleri olan meclisler, tartışma, karar alma,

¹²⁷ Aynı değişikliklerle 119 madde ilga edilip yerine yeni 119. madde olarak haberleşmenin gizliliği ilkesi kabul edilmiştir.

seçim, yönetimi denetleme ve etkileme gibi konularda belli geleneklerin ve alışkanlıkların Osmanlı toplumunda yerleşmesini sağlamıştır.

19. yüzyılın yarısı geride bırakılırken Osmanlı yönetici seçkinleri ve entelektüelleri basın-yayın aracılığıyla parlamento/anayasa ve temsili yönetim düşüncelerini tartışmıştır. Bu muhalefet hareketlerine Yeni/Genç Osmanlılar liderlik yapmış, bu hareket Türkiye’de demokratik anayasal hareketin fikrîsel temelini atılmasını sağlamıştır.

1870’li yıllara gelindiğinde Osmanlı’da anayasal düşünce kendi mecrasında olgunlaşırken sürecin olması gerekenden erken meyve vermesine neden olan bazı diplomatik ve siyasi olaylar gerçekleşmiştir. Tersane Konferansı’nın etkisiz kılınması arzusu ve siyaseti, Kanun-ı Esasi’nin yeterince tartışılmadan ve yeterli olgunluğa erişmeden ilan edilmesine neden olmuştur.

Kanun-ı Esasi 23 Aralık 1876 günü ilan edilmiştir. 12 bölüm ve 119 maddeden oluşup, devletin temel organları olan yasama, yürütme, yargının kuruluşu, işleyişi ve bunların birbirleriyle ilişkileri ile Osmanlı vatandaşlarının temel hak ve özgürlüklerini düzenleme altına almıştır.

Kanun-ı Esasi’nin, meşrutî (şartlı/sınırlı) monarşi yönetimi kurmayı başarabildiğini söylemek güçtür. Kanun-ı Esasi’yle getirilmiş yönetim sisteminin egemeni padişah’tır. Devlet başkanı olarak padişah, hem yasama hem de yürütme anlamında çok önemli yetkilere sahip kılınmıştır. Bununla birlikte, sistemin hiçbir anlamda meşrutî monarşi yanlarının olmadığını söylemek de yanlış bir değerlendirme olacaktır. Yine Kanun-ı Esasi, dönemi itibarıyla ilk kuşak hakların neredeyse tamamını içermekte olduğundan temel hak ve özgürlükler bakımından ayrı bir yere konulmalıdır.

Yetmiş yıllık anayasal tartışma geçmişi olmasına rağmen Kanun-ı Esasi’nin ve buna dayalı parlamento tecrübesinin, hiç de fena olmayan, yabana atılmayacak bir anayasacılık deneyimini ülkemize yaşattığı bir gerçektir. Keza ülkemizdeki anayasal düşüncenin Kanun-ı Esasi ile vardığı somut seviyenin izleyen yıllarda varılan noktalar bakımından bir kilometre taşı olduğunu da tespit etmek gerekir.

1878 yılında Meclis-i Umumi’nin tatile sokulmasıyla uzun süre hükümleri etkisiz kalan Kanun-ı Esasi’nin yeniden ilanını müteakip hükümlerinde değişiklik yapma ihtiyacı duyulmuştur. 24 Ağustos 1909 tarihli Kanun-ı Esasi değişiklikleri ile sistem gerçek anlamda meşrutî monarşiye evrilmekle birlikte bu sistemin ömrü de uzun olmamıştır.

KAYNAKÇA

- Akın İ F, Siyasi Tarih 1870-1914, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1983
- Başgil, A F “A Summary of Constitutional Developments in Turkey, and on The Historical and Political Sources of the Present Constitution”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/6855> (S.e.t. 08.09.2023)
- Bucaktepe A, “Birinci ve İkinci Meşrutiyet Anayasalarında Öngörülen Devlet Modelleri Hakkında Bir Değerlendirme”, S.42, Ekim 2014, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, s.45-56
- Cansever N, Kiriş H, “Osmanlı Devleti’nde Son Dönem Siyasal Hareketler, Partileşme ve İdeolojik Arka Plan”, 2019, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s.29-51
- Ceylan A, “Tunuslu Islahatçıları ve Yeni Osmanlılar Hareketinde Anayasacılık”, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.14, S.1-2, 2010, s.29-45
- Çattık M, “Anayasacılık ve Kutuplaşmış Toplumlarda Anayasa Yapımı”, C.5 S.1. Bahar 2018, İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, s.53-69
- Çavdar T, Türkiye’nin Demokrasi Tarihi, İmge Kitapevi, Ankara, Eylül 2008
- Demirkol G, “Tanzimat Mizahinin Sonu: 1877 Matbuat Kanunu Tartışmaları ve Osmanlı’da Mizah Dergilerinin Kapanması”, Hitit Üniversitesi Sosyalbilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 9, Sayı 2, Aralık 2016, s.686-710
- Erdoğan M, Anayasa Hukuku, 7. Baskı, Orion Kitabevi, Ankara, Aralık 2011
- Fendoğlu H T, “1876 Anayasası veya Monarşik Modernleşme Dönemi”, [https://www.hasantahsinfendoğlu.com/wp-content/uploads/2023/02/1876-Anayasası-Veya Monarsik-Modernleşme-Donemi-1876-1908.pdf](https://www.hasantahsinfendoğlu.com/wp-content/uploads/2023/02/1876-Anayasası-Veya-Monarşik-Modernleşme-Donemi-1876-1908.pdf) (S.e.t. 08.09.2023)
- Fendoğlu H T, Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara, 2015
- Gelvin J L, Modern Ortadoğu Tarihi, Çev. Güneş Ayas, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, Şubat 2016
- Gözler K, Devletin Genel Teorisi, Ekin Yayınevi, Bursa, Ağustos 2014
- Gözler K, Türk Anayasa Hukuku, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2000, (<http://www.anayasa.gen.tr/tah.pdf>) (S.e.t 08.09.2023)
- Kalabalık H, İnsan Hakları Hukuku, 4. Baskı Seçkin Yayıncılık, Ankara, Ekim 2015
- İkinci Meşrutiyetin İlk Yılı, 23 Temmuz 1908- 23 Temmuz 1909, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021
- Karal E Z, Osmanlı Tarihi, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, C.VIII, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907
- Karataş A V, “Divan-ı Hümayun ile Paşa Divanının Karşılaştırılması – Manisa Şehzade Sarayı Divanı Örneği-”, S.62-63, 2019, Adalet Dergisi, s.235-264
- Kemal N, “Veşavirhum fi’l Emr”, Hürriyet, Sayı 4, 20 Temmuz 1868

Okandan R G, “Amme Hukukumuzda Osmanlı Devletinin İnkırazın Kadar Parlamentarizm ve Hususiyetleri”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C.13, S.2, 1947, 449-473

Okandan R G, “Amme Hukukumuz Bakımından Tanzimat, Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinin Önemi”, İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası, C.15, S.1, 1949, s.14-33

Ortaylı İ, Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, 4. Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara, Nisan 2012

Örsten Esirgen S, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türk Hukukunda Kanunlaştırma Hareketleri”, S.62-63, 2019, Adalet Dergisi, s.429-480

Örsten Esirgen S, “Osmanlı Parlamentosunda Anayasaya Aykırılık Tartışmaları”, İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.11, S.2., 2020, s.422-435

Özbudun E, Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara, 1999

Tanör B, Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Mart 2019

Tecimer C, “Altmış Sene Gecikmiş Bir Kitap Tahlil Yazısı”, <https://www.anayasa.gen.tr/tecimer-2.pdf> (S.e.t. 08.09.2023)

Tekin Z, Okumuş G, “Osmanlı Devleti’nin Düzen Arayışı: Anayasal Düşünce Gelişiminin Dinamikleri”, C.7, S.5, 2018, Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, s.803-825

Toprak S V, “İlk Osmanlı Seçimler ve Parlamentosu”, Sosyoloji Dergisi, 3. Dizi, 26. Sayı 2013/1, s.171-192

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi II. Abdülhamit maddesi <https://islamansiklopedisi.org.tr> (S.e.t.:08.09.2023)

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Midhat Paşa Maddesi <https://islamansiklopedisi.org.tr/midhat-pasa> (S.e.t. 08.09.2023)

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Sened-i İttifak Maddesi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sened-i-ittifak> (S.e.t. 08.09.2023)

Türkkan H, “Osmanlı Devleti’nde Anayasa Düşüncesinin Gelişimi ve Kanun-ı Esasi Tartışmaları”, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Sakarya, 2013

Uzun H, “Türk Demokrasi Tarihinde I. Meşrutiyet Dönemi”, C.6, S.2, 2005, Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, s.145-162

Vatansever Öztürk M, “Vergilerin Kanuniliği İlkesinin Tarihsel Gelişimi”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 16, Özel Sayı 2014, s.4815-4841

Yetim F, “Modern Bir Aydın Hareketi Olarak Yeni Osmanlılar ve İslam Dünyası”, SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.34, Nisan 2015, s.1-18

Zürcher E J, Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, 4. Basım, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019